

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**MERVÂNÎLER DEVRİNDE DİNÎ GRUPLAR ARASINDAKİ
MÜNASEBETLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yusuf BALUKEN

VAN-2010

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**MERVÂNÎLER DEVRİNDE DİNÎ GRUPLAR ARASINDAKİ
MÜNASEBETLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Yusuf BALUKEN

Danışman
Doç. Dr. M. Salih ARI

VAN-2010

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, jürimiz tarafından
ANABİLİM DALI, **BİLİM**
DALI'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan :

Üye (Danışman) :

Üye :

Üye :

Üye :

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.... / / 2010

.....

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	IV
1. GİRİŞ	1
1.1. YÖNTEM.....	1
1.2. KAYNAKLAR.....	2
1.2.1. İSLAM KAYNAKLARI.....	3
1.2.2. HİRİSTİYAN KAYNAKLARI	7
1.2.3. YAHUDİ KAYNAKLARI	8
2. MERVÂNÎLER'İN MÜSLÜMAN ve GAYRİ MÜSLİM DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ	11
2.1. MERVÂNÎLERİN KÖKENİ	11
2.2. MERVÂNÎLERİN KURULUŞ DEVRİ.....	12
2.2.1. Bâz b. Dostek'in Ortaya Çıkışı	12
2.2.2. Ebû Ali Hasan b. Mervân Devri.....	17
2.3. MERVÂNÎ HÂKİMİYETİNİN YERLEŞMESİ	20
2.3.1. Mumehhiduddevle Devri	20
2.4. MERVÂNÎLER'İN ALTIN ÇAĞI.....	22
2.4.1. Nasruddevle Devri.....	22
2.4.2. Nizâmeddîn Nasr Devri	29
2.5. MERVÂNÎLER'İN GERİLEMESİ ve ÇÖKÜŞÜ	30
2.5.1. Nâsıruddevle Mansûr Devri	30
2.6. DEVLETİ YENİDEN CANLANDIRMA TEŞEBBÜSLERİ.....	32
3. MERVÂNÎLER DEVRİNDE DİNÎ GRUPLARIN FAALİYETLERİ ve BİRBİRLERİ ARASINDAKİ MÜNASEBETLER	35
3.1. MÜSLÜMAN GRUPLAR ve FAALİYETLERİ.....	35

3.1.1. Şâfiîler.....	35
3.1.2. Hanbelîler.....	40
3.1.3. Malikîler.....	41
3.1.4. Hanefîler	42
3.1.5. İmâmîler	43
3.2. MERVÂNÎ HÜKÜMDARLARININ MÜSLÜMAN GRUPLARLA İLİŞKİLERİ	46
3.3. HRİSTİYAN GRUPLAR ve FAALİYETLERİ	47
3.3.1. Nastûrîler	48
3.3.2. Yakubîler	51
3.3.3. Melkîler	54
3.4. MERVÂNÎ HÜKÜMDARLARININ HRİSTİYAN GRUPLARLA İLİŞKİLERİ	55
3.5. YAHUDÎ GRUPLAR ve FAALİYETLERİ	58
3.6. DİNÎ GRUPLARIN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİLERİNE ÖRNEK OLARAK NUSAYBİNÎ İLİYA ve VEZİR İBNU'L-MAĞRİBÎ'NİN DİYALOG TOPLANTISI.....	60
3.6.1. Diyalogun Tarafları.....	60
3.6.2. Diyalog Toplantısı ve İçeriği	64
4. SONUÇ.....	69
5. KAYNAKLAR	73
6. ÖZET	79
7. EK: VEZİR İBNU'L-MAĞRİBÎ ile NUSAYBİN'Lİ İLİYA ARASINDA GERÇEKLEŞEN <i>el-MECÂLİSU's-SEB'A</i>'NIN BİRİNCİ OTURUMUNUN TERCÜMESİ	83

ÖNSÖZ

Mervânîler dönemi Kuzey Mezopotamya coğrafyasının İslamlaşması açısından önemli bir dönemi teşkil etmektedir. Mevzubahis coğrafyanın ekonomik, kültürel ve bilimsel açılardan ulaştığı düzey dönemin tarihçileri tarafından da ifade edildiği üzere Mervânîler döneminde maksimum düzeye erişmiştir. Bu açılardan ulaşılan düzeyin dini özgürlükler açısından ne durumda olduğu konusu henüz yeterince irdelenmemiştir. Mervânîler dönemine ait kaynakların birçoğunun günümüze ulaşmamış olması ve bir kısmının ise gün yüzüne çıkarılmamış olması konu hakkında rarştırmayı güçleştiren unsurlar arasında yer almaktadır.

Biz bu çalışmamızda gerek Müslüman kaynaklarından ve gerek de Kuzey Mezopotamya’da yaşamış olan Gayri Müslim kaynaklarını inceleyerek bu konuyu aydınlatmaya çalıştık. Bu noktada yeterli döküman bulma sıkıntısı bulunmakla birlikte ulaşabildiğimiz belgeler aracılığıyla söz konusu dönem hakkında öngörude bulunabilecek bir çalışma ortaya koymaya çalıştık. Tabi ki Mervânî coğrafyasında yaşamış etnik ve dini grupların literatürlerini yeterince incelemenin önündeki en önemli engel söz konusu literatürlerin dilini bilmemek gelmektedir. Gayri Müslim kaynakların daha çok çevirilerinden hareketle yaptığımız bu çalışma doğrudan ilgili kaynaklara başvurularak ve arşivlerdeki dökümanlar iyice incelenerek daha sağlıklı sonuçlar alınabileceği kannataindeyiz. Bununla beraber bizim çalışmamız bu alanda bir başlangıç teşkil etmektedir. Bu alanda çalışma yapmak açısından biz daha çok dinî grupların ve bu gruplara mensup önemli şahsiyetlerin tespitini yaparak bu alanda bir temel attığımızı düşünüyoruz.

Çalışmanın hazırlanması esnasında yapıcı eleştirileri ve yönlendirmeleri ile katkıda bulunan danışman hocam Doç. Dr. M. Salih Arı’ya, Doç. Dr. Hüseyin YILMAZ’a, çalışmanın kaynaklarının temininde yardımlarını esirgemeyen Ali Fuat Şengül’e, İngilizce belgelerin çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen Mehmet KARGI’ya, Almanca belgelerin çevirilerini yapan Zeki BAZENCİR’e, ayrıca çalışma boyunca uygun bir araştırma ortamı temin eden Diyarbakır Ziya Gökalp İhtisas Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürler ederim.

Yusuf BALUKEN

VAN 2010

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhi's-selâm
a.y.	: Aynı yazar
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
Bl.	: Bölüm
Bt.	: Bint
Edit.	: Editör
h.	: Hicrî
Krş.	: Karşılaştırın
Ktp	: Kütüphane, kütüphanesi
m.	: Miladî
Nşr.	: Neşreden
nr	: Numara
ö.	: Ölümü
Thk.	: Tahkik eden
tlk.	: Talik eden
Terc.	: Tercüme eden
tsh.	: Tashih eden
ve dğr.	: Ve diğerkleri
Yay.	: Yayınlayan
Yzm.	: Yazma

1. GİRİŞ

Dört Halife döneminde fethedilen ancak İslamlaşma süreci birkaç asır sonra tamamlanabilen Kuzey Mezopotamya coğrafyası, Müslüman milletlerin İslam dinini kurumsal anlamda hayata geçirmeye çalıştıkları ve bu anlamda farklılık arz eden bir örneklige ev sahipliği yapmış önemli bir coğrafyadır. Emevîler ve Abbasîler söz konusu coğrafyanın sonraki yüzyıllardaki hâkimleri olarak görülseler bile buralardaki hâkimiyetin tam olarak yerleşmesi ve kurumsal bir yapıya dönüşmesi Hicrî III. yüzyılın sonlarına kadar gecikmiştir. Bölge genellikle valiler aracılığıyla idare edilmiştir.¹ İlk olarak Hamdânîler bu bölgede nüfuz sahibi olmuş ve Bizans için önemli bir tehdit haline gelmiştir. Hamdânîler dini anlayış itibarıyla Şîî mezhebine mensuptular. Hâkimiyet sahalarında yaşayan Gayri Müslimler'le ilişkileri Bizanslılar'la yapılan savaşlara endeksli olduğu için bu dönemde bu bölgede yaşayan Gayri Müslimler'in durumunun çok da parlak olduğu söylenemez.² Hamdânîler'den sonra bölgede yine Şîî-İsmailî Büveyhîler'in kontrolüne girdi. Bu dönemde de durumun pek değiştiğinden bahsedilemez. Nitekim Büveyhîler Bağdat yoğunluklu bir politika yürüttükleri için kuzey Mezopotamya bölgesini ihmal ettiler. Bu durum ihmal edilen topraklarda Mervânîler gibi alternatif bir idarenin filizlenmesine yol açtı.

1.1. YÖNTEM

Çalışma dinî gruplara üzerinde yoğunlaşmayı gerektirdiği için öncelikle Mervânîler'in siyasi ve ksmen de olsa kültürel tarihi üzerinde durmaya çalıştık. Zira Mervânîlerin ortaya koydukları yönetim anlayışı ile kendi ülkelerinde yaşayan insanların yaşam kültürleri ve birbirleriyle ilişkileri noktasında bu hususu belirleyici bir etkidir. Mervânîlerin dış ilikilerde Müslüman ve Gayri Müslim idarelerle olan siyasi ilişkileri içerde yönetimleri altındaki Müslüman ve Gayri Müslim halka da olumlu ya da olumsuz yansıtacağı için birinci bölümde bu konu üzerinde durmayı uygun bulduk. İkinci bölümde Mervânîlerin hâkim olduğu yüzyılda ve coğrafyada

¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâk el-Hatîra fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (Thk.: Yahya Zekeriyâ Abbâre) Dimaşk, 1991, I/1, 283-291.

² İbn Şeddâd, *a.g.e.*, I/1, 298.

yaşamış veya bir münasebetle bu coğrafyaya gelmiş olan önemli şahsiyetleri tespit etmeye çalıştık. Bu amaçla özellikle biyografi çalışmasına ağırlık verdik. Tespit ettiğimiz şahısların dini gruplara mensubiyetine göre sınıflandırdık. Bu amaçla müstakil olarak belli bir dinî gruba mensup şahısları ele alan biyografi konulu eserlerin yanı sıra şehir tarihleri ve seyahatnameleri de inceleyerek söz konusu coğrafyanın önemli şahsiyetlerini tespit etmeye çalıştık. Öte yandan söz konusu dinî grupların mensuplarının tuttuğu kayıtları içeriklerine göre incelemeye çalıştık. Çalışmamızı yürütürken kaynakları mensubu bulundukları dinî gruplara göre tasnif ederek konuyu işlemeye çalıştık.

1.2. KAYNAKLAR

Mervânîler XI. yüzyılda kurulmuş olan Ortaçağ İslam devletlerinden birisi olması hasebiyle bu devlet hakkında bilgi veren en güvenilir kaynaklar da dolayısıyla ortaçağ eserleri olmaktadır. Ortaçağ'da Mervânî ülkesinde yaşamış veya komşu ülkelerde yaşayan milletler tarafından oluşturulmuş tarih literatürü bu devlet hakkında önemli bilgiler vermektedir. Biz bu eserleri yazarlarının milliyetine değil de mensubu bulundukları dine göre tasnif etmeyi uygun buluyoruz. Nitekim çalışmamızda dini gruplar işlendiği için Mervânî ülkesinde yaşayan dini grupları ve Mervânî idarecileriyle olan münasebetlerinin yanısıra diğer din mensuplarıyla olan münasebetlerine dair verilen bilgilerden hareketle objektif bir sonuç ortaya koymaya çalıştık. Bunun için söz konusu grupları kendi literatürlerine dayanarak tanıtmanın daha doğru bir yaklaşım olacağını düşündük.

Ortaçağ gibi dini nedenlerden kaynaklı çekişmelerin yoğun bir şekilde yaşandığı bir dönemde kendi muhalifleri hakkında objektif olmayı başarmak oldukça güçtür. İşte bu etkenden ötürü Mervânîler'in Müslüman ve Gayri Müslim idarelerle olan ilişkileri, bu dönemde Mervânî ülkesinde yaşayan dini grupları ve bunların yaptıkları faaliyetleri, bu dini grupların birbirleri ve Mervânî idaresiyle olan münasebetleri ortaya koymaya çalışırken temel olarak üç ayrı kaynak grubundan yararlanmaya çalıştık. Bu kaynakları İslam Kaynakları, Hristiyan Kaynakları ve Yahudi Kaynakları diye üç ana başlıkta topladık.

1.2.1. İSLAM KAYNAKLARI

Mervânîler dönemi hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan kuşkusuz Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî el-Kâdî'dir.³ Hayatı ve eserleri hakkında biyografi âlimleri pek bilgi vermezler. Bu konuda en önemli kaynak yine kendi eseri *Târihu Meyyâfârikîn*'dir. İbnu'l-Fuvatî (ö. 723/1323) onun adını *İmâduddîn Ahmed bin Yusuf bin el-Ezrak el-Fârikî el-Kâdî* şeklinde kaydettikten sonra şöyle der: "*İbnu'l-Ezrak Tarihu Meyyâfârikîn'i tasnif etmiştir. Fazilet sahibi, dindar ve edebiyatçı kimliği olan bir âlimdir.*"⁴

Müellif hakkında kendi eserinden edinilen bilgilere göre İbnu'l-Ezrak Şevval 510 (Şubat 1117) tarihinde Meyyâfârikîn'de doğdu.⁵ Çocukluğunu Meyyâfârikîn'de geçirmiş, gençlik çağında hükümet işlerinde çalışmış, dürüst şahsiyeti yüzünden devlet dairelerinde önemli makamlar elde etmiştir. Müellif daha sonra tahsil için Bağdad'a gitmiş ve orada tanınmış şeyh ve üstadların yanında Kur'an, Hadis, Fıkıh, Tefsir, Sarf ve Nahiv okumuştur.⁶ Müellif ilki 529 (1135) yılında Mardin'e olmak üzere 568 (1172) yılına kadar birçok yere seyahatler yapmıştır.⁷ 548-549 (1153-1154) yılları arasında Gürcistan'da Kral IV. David'in oğlu I. Dimitri'nin hizmetine girdi.⁸ Ne zaman vefat ettiği kesin olarak bilinmemekle birlikte 577 (1181) yılından sonra vefat ettiği kabul edilmektedir.⁹

İbnu'l-Ezrak bu eserini kaleme alış nedenini şöyle ifade eder: "*Bir kitap hazırlamak ve o kitapta Meyyâfârikîn'in kuruluşunu ve onu ilk kimin kurmaya başladığını, bunun ne zaman olduğunu, buranın Romalılar elinde olduğu dönemden başlayarak Farsların eline geçmesine kadar cereyan eden olayları,*

³ Sehâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân (ö. 902/1496), *el-İ'lân bi't-Tevbîh li men Zemme't-Târih*, (Thk.: Franz Rosenthal) Mekke, t.y., 284.

⁴ İbnu'l-Fuvatî, Kemâleddîn Abdurrezzâk b. Ahmed (ö. 723/1323), *Mecma'ul-Adâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, (Thk.: Muhammed el-Kâzım) Tahran, 1995, II, 31-32.

⁵ Ahmet Savran, "İbn al-Azrak Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 8, Erzurum, 1978, 96

⁶ Ali Sevim, "Tarihu Meyyafarikin ve Amid'in Yayını Münasebetiyle", *TTK Bildiriler*, VI, Ankara, 1968, 183-184.

⁷ Bu seyahatlerin bir listesi için bkz. Sevim a.g.m., 184-185.

⁸ Savran, a.g.m., 98.

⁹ Bu tarihte hayatta olduğunu İrlanda/Dublin'de bulunan Cheaster Beatty Kütüphanesi'nde bulunan (No. 3376, vrk. 233) Gazzâlî'ye aid İhyâu'l-Ulûm adlı eserinin son sahifesine bizzat İbnu'l-Ezrak tarafından yazılmış bulunan bir not vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Savran, a.g.m., 100

sonra Romalılar tarafından geri alınışını, Hicrî 18 yılında Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar Romalılar'ın eğemenliğinde kalışını yazmak istedim; ayrıca Emevî ve Abbasî halifeleri zamanında Meyyâfârikîn'in hangi halife zamanında kimin tarafından idare edildiğini, halifelerin yönetiminden ayrılıp bağımsız olduktan sonra bugünkü tarih olan Hicrî 572 yılına kadar kimler tarafından yönetildiğini zikredeceğiz.”¹⁰

İbnu'l-Ezrak bundan sonra doğum yeri Meyyâfârikîn'in kuruluşunu ve tarihini ayrı bir başlık altında ele almış ve şehirle ilgili o sırada Meyyâfârikîn'deki Melkî Kilisesi'nde bulunan Süryanice *et-Teş'îs*¹¹ adlı kitaptan yazmıştır.¹²

İbnu'l-Ezrak'ın eseri Mervânîler için başvurulmuş en önemli eserlerden biridir. Eserin mevcut kısmının çeyreğini kapsayan Mervânî Devleti kısmında¹³ çalışmamı için çok önemli bilgiler mevcuttur. Özellikle Mervânî başkenti Meyyâfârikîn ve Amid şehirlerinde Mervânîler'in yürüttüğü faaliyetler hakkında başka kaynaklarda bulunmayacak önemli bilgiler kaydedilmiştir. Mervânîlerin siyasi tarihi yanında kültür tarihi hakkında da önemli bilgiler ihtiva eden bu eserin yazarı Mervânîler dönemine ait bilgilerinin önemli bir kısmını Mervânîler döneminde yaşamış olan dedesi Ebu'l-Hasan Ali b. el-Ezrak aracılığıyla öğrenmiştir. Bu açıdan söz konusu eserdeki bilgilerin güvenilirliği artmaktadır.

İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdulkerîm b. el-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî 555/1160 yılında Cezîretü İbn Ömer'de doğdu ve burada büyüdü. Sonra babası ve iki kardeşiyle birlikte Musul'a göç etti. Musul'da birçok âlimden ilim okudu. Bir ara Bağdat'a giderek Abdülmünim b. Küleyb ve Ya'îş b. Sadaka'dan dersler aldı. Ensab, Tarih ve Edebiyat konularında derin bilgi sahibiydi. Hayatının sonlarına doğru Hadis ilmine yöneldi. Birçok eser kaleme aldı. Bunlar içerisinde en meşhuru kuşkusuz *el-Kâmil fi't-Târih* isimli Hz. Adem'den başlayarak 628/1231 yılı

¹⁰ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali (ö. 577/1181'den sonra), *Târihu Meyyâfârikîn*, (Yzm.) British Museum, nr. Or. 5803, 7^b.

¹¹ Rosenthal bu kelimenin Süryanice'de *Taş'îtâ* şeklinde yazıldığını ve *öykü* yahut *tarih* anlamlarına geldiğini kaydeder. Ona göre bu eser Meyyâfârikîn'in Hristiyanlık dönemi tarihini içeriyordu. Bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden, 1968, 152.

¹² İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, 7^b.

¹³ İbnu'l-Ezrak, *Târihu'l-Fârikî*, (*ed-Devletu'l-Mervâniyye*), (Thk.: Bedevî Abdullatîf Avâd) Beyrut, 1974.

sonuna kadarki olayları kronolojik olarak anlattığı eseridir.¹⁴ Bu eserin en önemli yönü İbnu'l-Ezrak'ın eserinde hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olamadığımız Cizre ve diğer Mervânî şehirleri hakkında önemli bilgiler sunmasıdır. Bu bakımdan bu iki eser konumuz açısından birbirini tamamlamaktadır.

Zahîruddîn Ebû Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin er-Rûzrâverî, 437/1045 yılında Ehvâz şehrinde doğdu. Bağdât'ta Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh okudu. 476/1083-484/1091 yılları arasında Abbâsî halifesi el-Muktedî Biemrillâh'a vezirlik yaptı. 488/1095 yılında Medîne'de vefat etti.¹⁵ En önemli eseri Miskeveyh (430/1030)'in *Tecâribu'l-Umem* isimli tarihini devam ettirerek yazdığı ve 369/979-389/999 yılları arasındaki olayları kapsayan *Zeylu Tecâribi'l-Umem*'dir.¹⁶ Mervânîler döneminde yaşamış olması itibarıyla dönem hakkında güvenilir ve ayrıntılı bilgi sahibi olma imkânına sahip olduğumuz bir kaynaktır. Ancak eserin kapsadığı dönem Mervânîler'in kuruluş dönemidir. Bu nedenle daha çok ilk dönem Mervânî dönemi için önemli bir boşluğu doldurduurmaktadır.

Tam adı Ebu'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Kasım b. Halife el-Hazrecî 595/1198 yılında Kahire'de doğan İbn Ebî Usaybia, Tıp tarihine dair kaleme aldığı ve yaklaşık 400 tane tabipin hayatı ve kitaplarından bahsettiği *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ* isimli eseriyle¹⁷ tanınan bir âlimdir. Kendi döneminde yaşayan birçok Tıp âliminden dersler aldı. Kâhire'de es-Salâhî Hastanesi'nde göz doktorluğu yaptı. Tıp alanında olduğu gibi Edebiyat ve Şiir alanlarında da derin bilgi sahibiydi. 635 yılında Serhad şehrinde Eyyûbî valisi İzzeddîn Aydemir'in özel doktoru oldu. Uzun yıllar onun yanında çalıştı. 668 yılında Serhad şehrinde vefat etti.¹⁸ Mervânîler dönemi için önemli bir biyografi kaynağı sayılabilecek bu eser özellikle de

¹⁴ İbn Hallikân, Şemseddîn Ahmed b. Ebî Bekr (ö. 681/1282), *Vefeyatu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VIII, (Thk.: İhsân Abbâs) Beyrut, 1994, III, 348-350; Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1347) *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, (H. 621-630), (Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî) Beyrut, 1998, 395-398; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, 137-139.

¹⁵ İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 134-137; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrut, 1987, II, 106-107; Şeşen, *a.g.e.*, 71.

¹⁶ Rûzrâverî, Zahîruddîn Ebû Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin (ö. 488/1095), *Zeylu Tecâribi'l-Umem*, I-VII, (Thk.: Ebu'l-Kâsım İmâmî) Tahran, 2001.

¹⁷ İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, (Tsh.: Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd) Beyrut, 1998.

¹⁸ Safedî, Selâhaddîn Halîl b. Aybek (ö. 764), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXIX, (Thk.: Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa) Beyrut, 2000, VII, 193; Şeşen, *a.g.e.*, 148-149.

Mervânîlerin hizmetinde çalışmış olan Hıristiyan ilim adamlarının tespitinde önemli bilgiler sunmaktadır.

Kemâleddîn Ömer b. Ahmed İbnu'l-Adîm 588/1193 yılında Haleb'de doğdu. Çocukluk yıllarını Halep'te geçirdikten sonra babasıyla birlikte 603/1206 yılında Kudüs'e, 608/1211 yılında Dımaşk'a gitti. Oradan Hicâz'a gitti. 616/1220 yılında memleketi Haleb'e geri döndü. Haleb'de Şâdbahtıyye ve Hallaviyye Medreseleri'nde dersle vermeye başladı. 658/1260 yılında Moğollar Haleb'e gelince Eyyûbî hükümdarı Melik Nâsır ile Kâhire'ye gitti. 660/1262 yılında Kâhire'de vefat etti. Geride birçok eser bırakan İbnu'l-Adîm'in Mervânîler açısından en önemli eseri Haleb tarihinden ve buradan çıkmış veya bir süreliğine de olsa Haleb'de kalmış meşhur şahsiyetlerin biyografilerine yer verdiği Haleb tarihidir.¹⁹ Bu eserde Mervânîler döneminde yaşamış siyaset adamları ve ilim adamları hakkında oldukça zengin bilgi mevcuttur. Bu arada Mervânîlerin mensubu bulundukları Çehârbuhtî aşiretinin adını doğru bir şekilde kaydetmesi de bu eseri önemli kılan bir diğer husustur.

Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, dedesi Silefe'ye nisbetle es-Silefî diye tanınırdı. 478/1085 yılında İsbahân'da doğdu. Hadis öğrenmek için çok sayıda şehri gezdi. Bağdât'a gelerek burada Şâfiî fıkıhı ve Edebiyat eğitimi aldı. Kendi döneminin en büyük Hadis âlimlerinden sayılırdı. 511/1117 yılında İskenderiye'ye gitti. 546/1151 yılında Fatimîler'in veziri Ebu'l-Hasan Ali b. es-Salâr onun için bir medrese yaptırdı. Şevvâl 576 (Şubat 1181) tarihinde İskenderiye'de vefat etti.²⁰ Hadis ve Tarih'e dair çok sayıda eser kaleme alan Silefî'nin Mervânîler dönemi için en önemli eseri yaptığı yolculuklar ve bu yolculuklarda tanıştığı kimselerden söz ettiği *Mu'cemu's-Sefer* isimli seyahatname ve biyografi konulu eseridir.²¹ Memleketi İsfahan'dan çıkarak Bağdât'a doğru gelirken Mervânî ülkesinden geçti ve burada Ahlât, Âmid, Bargirî, Erzen, Hânî, Harrân, Mârdîn, Meyyâfârikîn ve Nusaybin gibi önemli Mervânî şehirlerinde konakladı. Bu şehirlerde yaşayan âlimlerle ilmî sohbetler yaptı ve onların derslerine katıldı. Bu açıdan

¹⁹ İbnu'l-Adîm, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (ö. 660/1262), *Buğyetu't-Taleb fi Târihi Haleb*, I-XIII, (Thk.: Süheyl Zekkâr) Dımaşk, 1983.

²⁰ İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 105-107.

²¹ Silefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (ö. 576/1180), *Mu'cemu's-Sefer*, (Thk.: Abdullah Ömer el-Bârûdî) Beyrut, 1993.

Mervânîler döneminde ilim adamlarına dair başka kaynaklarda bulunmayan önemli ayrıntıları içermesi açısından bu kaynaktan çokça istifade ettik.

Ali b. Hasan b. Hibetullâh İbn Asâkir ed-Dımaşkî, 495/1105 yılında Dımaşk'ta doğdu. İlim için 520/1126 yılında Bağdat'a gitti. Burada Nizamiye Medresesinde okudu. 525/1131 yılında Dımaşk'a döndü. 529/1134 yılında ise Dımaşk'tan hareket ederek Horasan'a gitti. Birçok şehri dolaştı ve bu şehirlerde birçok âlimle görüştüktan sonra 533/1139 yılında Dımaşk'a geri döndü. Nureddîn Mahmud b. Zengi tarafından kurulan Dâru'l-Hadis'te Hadis dersleri vermeye başladı. 571/1175 yılında Dımaşk'ta vefat etti.²² Geride bıraktığı en önemli eseri 80 cilt tutarındaki *Târihu Medîneti Dımaşk*²³ isimli eserinde İbn Asâkir seyahatleri esnasında uğradığı eski Mervânî şehirleri Bidlis, Duneysir, Erzen ve Mardin'de Mervânîler döneminde kalan birçok âlimle görüştü ve eserinde onlar hakkında bilgi verdi. Bu açıdan İbn Asâkir'in verdiği bilgiler önemlidir.

Bu kaynakların dışında Mervânîler döneminde yaşamış âlimlerin biyografilerini tesbit ederken Şâfiîler için özellikle Tâceddîn es-Subkî'ye ait *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*²⁴ isimli eserden yararlandık. Hanbelî âlimle için ise İbn Ebî Ya'la'ya ait *Tabakâtu'l-Hanâbile*²⁵ ile bu esere *Zeyl* yazan İbn Receb'in eserinden²⁶ yararlandık.

1.2.2. HİRİSTİYAN KAYNAKLARI

Mervânîler döneminde yaşamış olan İliya en-Nasîbînî Nastûrî mezhebinin ileri gelen âlimleri arasında yer almaktaydı.²⁷ Hıristiyan teolojisine dair kaleme aldığı eserlerin yanında tarih alanında kaleme aldığı *Kitabu'l-Ezmine* isimli eseri²⁸ onun Mervânî tarihi ile ilgili en önemli eseridir. Bu eserin özellikle son kısmında Mervânî

²² Şâkir Mustafa, *a.g.e.*, II, 240-243; Şeşen, *a.g.e.*, 117-118.

²³ İbn Asâkir, *Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullâh* (ö. 571/1175), *Târihu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, (Thk.: Ömer b. Ğarâme el-Ömerî) Beyrut, 1995.

²⁴ Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdulkâfi (ö. 771/1369), *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, (Thk.: Abdulfettâh Muhammed Hulv ve Mahmûd Muhammed et-Tannâhî) Kahire, 1992.

²⁵ İbn Ebî Ya'la, Ebu'l-Hüseyn Muhammed (ö. 526/1132), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, (Thk.: Abdurrahmân el-Useymin) Mekke, 1999.

²⁶ İbn Receb, Abdurrahmân b. Ahmed (ö. 795/1392), *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, (Thk.: Abdurrahmân el-Useymin) Riyâd, 2005.

²⁷ Hayt hakkında çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı bilgi verildiği için burada üzerinde durmadık.

²⁸ İliya en-Nasîbînî, *Târihu İliya Bar Şinâyâ*, (Terc.: Yusuf Habbî) Bağdad, 1975.

tarihi ile bilgi mevcuttur. Öte yandan Mervânîler döneminde Hristiyan din adamları ve bunların faaliyetleri hakkında da bilgi içermektedir.

Mervânîler döneminin önde gelen Hristiyan İlahiyatçısı, Astronomi, Tıp ve Tarih bilgini olan Yahya b. Cerîr et-Tikrîti'nin Mervânî dönemi için en önemli eseri *Kitabu Zîci't-Tevârih* veya İbnu'l-Adîm'in ifadesiyle *el-Kitabu'l-Câmi' li't-Târih*²⁹ diye de isimlendirilen, devletlerin ve ülkelerin kuruluşu, peygamberlerin doğumları, şehirlerin ilk inşa edildikleri tarihlerin yanı sıra Hz. Âdem'den başlayarak 472 (1079-1080) yılına kadarki Mervânî Devleti'nin tarihini kronolojik olarak anlattığı tarih kitabıdır.³⁰ Günümüze ulaşmayan bu eserden İbnu'l-Adîm ve Yâkût el-Hamevî alıntıda bulunurlar.³¹

Tıp alanındaki bilgisiyle de tanınan Yahya b. Saîd el-Antâkî Mervânî dönemi için kaynak olan önemli Hristiyan tarihçilerden biridir.³² Saîd b. Batrîk (ö. 328/940)'in *Nazmu'l-Cevâhir* isimli tarihine yazdığı *Zeyl*³³ ile tanınır. 458 (1066) yılında vefat eden Antâkî'nin eseri 326-425(938-1034) yılları arasında meydana gelen olayları ele alır. Bu eserde Mervânîler'in Bizanslılar ile olan ilişkileri hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler mevcuttur.

Mervânîler dönemi hakkında bilgi edinebileceğimiz Hristiyan tarihçiler arasında Stephanos von Taron³⁴, Urfalı Mateos³⁵ ve Süryani Mihail'i³⁶ saymak mümkündür.

1.2.3. YAHUDİ KAYNAKLARI

Mervânîler dönemini doğrudan ele alan Yahudi kaynağı mevcut değildir. Ancak Mervânîlerin yıkılışından yaklaşık bir asır kadar sonra Endülüsten harekete

²⁹ Yahya b. Cerîr et-Tikrîti, (ö. 497/1103-1104), *el-Bâbu'l-Vâhid ve's-Selâsûn min Kitabi'l-Misbâhi'l-Mürşid ile'l-Felâh ve'n-Necâhi'l-Hâdî mine't-Tîh ilâ Sebîli'n-Necât*, (Edit.: William Cureton) Edinburgh, 1865, 21; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, I/1, 42-43.

³⁰ Şakir Mustafa, *a.g.e.*, II, 448-449.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 128, 227, 266, II, 282, III, 106; İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, I, 62; a.y., *Zübdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, (Thk.: Suheyl Zekkâr) Dımaşk, 1997, I, 37.

³² İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 297-298; Şeşen, *a.g.e.*, 79.

³³ Antâkî, Yahya b. Saîd (ö. 458/1066), *Târihu'l-Antâkî*, (Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî) Trablus, 1990.

³⁴ Stephanos von Taron, *Armenische Geschichte*, (Terc.: H. Gelzer-A. Burckhardt) Leibzig, 1907.

³⁵ Urfalı Mateos, *Vekayiname*, (Terc.: Hrant D. Andreasyan) Ankara, 2000.

³⁶ Michel Le Syrien, *Chronique*, I-III, (Terc.: J. B. Chabot) Paris, 1905.

ederek Kuzey Mezopotamya şehirlerine gelen ve buradaki Yahudiler'in nüfusu ve faaliyetleriyle ilgili bilgi veren seyyahlardan Binyâmîn et-Tatîlî'nin seyahatnamesi³⁷ 561-569 (1165-1173) yılları arasındaki eyahatlere dair bilgi verirken Rabbi Fetahiya'nın seyahatnamesi³⁸ ise 571-581 (1175-1185) yılları arasında eski Mervânî şehirlerinde yaşayan Yahudilere ilişkin verdiği bilgilerden hareketle Mervânîler dönemi için öngöründe bulunmaya çalıştık.

Çalışmanın birinci bölümünde Mervânîler'in Müslüman ve Gayri Müslim idarelerle ilişkileri üzerinde durduk. İlk olarak kökeni ve kuruluş döneminde bölgedeki nüfus yapısından bahsetmeye açıldık. Ardından Mervânîler'in kuruluşu, hâkimiyetin yerleşmesi, altın çağı, gerileme ve çöküş son olarak da devleti yeniden canlandırma teşebbüsleri üzerinde durduk. Bu bölümde yoğunluklu olarak Mervânîler'in çağdaşları olan Müslüman ve Gayri Müslim idarelerle olan siyasi ilişkilerini ele almaya çalıştık. Çünkü devletlerarası diplomatik ilişkilerin halka olumlu veya olumsuz iz düşümleri olacaktır. İşte bu ilişkilerden hareketle Mervânîler'in yapısı ortaya koymaya çalıştık. Siyasi ilişkilerin yanı sıra Mervânî hükümdarlarının kendi ülkelerinde yürüttükleri imar faaliyetleri üzerinde de yeri geldikçe durduk.

İkinci bölümde öncelikle Mervânî coğrafyasında yaşayan dinî grupların mensupları tesbit ettik. Bunlar sırasıyla Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler'dir. Bu dinler içerisinde oluşmuş grupların etkinlik gösterebilmiş olanları ve önde gelen simaları hakkında daha çok biyografik bilgiler verdik. Müslümanlar fıkıh mezhepleri esas alınarak gruplandırdık. Buradan hareketle Mervânî ülkesindeki yoğunluklarına göre Şâfiîler, Hanbelîler, Mâlikîler ve Hanefîler anlattık. Daha sonra Hristiyanların ortaçağda en yaygın üç mezhebi olan Nastûrîler, Yakubîler ve kısmen de Melkîler yine sözkonusu coğrafyadaki yoğunluklarına göre işledik. Son olarak da Yahudiler'den bahsettik. Yahudiler hakkında daha çok yaşadıkları şehirler ve nüfus yoğunlukları üzerinde durduk. Zira Hristiyanlar'a göre daha az ve pasif bir durumda bulunmaları bunun en önemli nedenidir. Her dine bağlı gruplar anlatıldıktan sonra ayrıca Mervânî hükümdarlarının bu din mensupları ile olan ilişkileri üzerinde durduk.

³⁷ Binyâmîn et-Tatîlî, *Rihletu Binyâmîn et-Tatîlî*, (Terc.: Azra Haddâd) Abûdâbî, 2002.

³⁸ Rabbi Petachia, *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*, (Terc.: A. Benisch) London, 1856.

Bu bölümün sonunda Müslüman ve Hristiyanlar arasında gerçekleşmiş bir diyalog toplantısı ve içeriği hakkında bilgi sunduk. Nastûrî Hristiyanlar'ın Nusaybin metropoliti ile Mervânîler'in veziri İbnu'l-Mağribî arasında 1026 yılında Nusaybin'de gerçekleşen ve yedi oturumdan oluşan bu toplantıda konuşulan konular ve toplantının formatı gerçekten de modern dönem diyalog toplantılarını aratmayan cinstendir. Söz konusu oturumların konuları hakkında özet bilgi verdik. Ancak ilk oturumun Türkçe tercümesi diyalog toplantısı hakkında daha çok ayrıntı sunması düşüncesiyle çalışmanın sonuna ek olarak sunduk.

1. BÖLÜM

2. MERVÂNÎLER'İN MÜSLÜMAN VE GAYRİ MÜSLİM DEVLETLERLE MÜNASEBETLERİ

2.1. MERVÂNÎLERİN KÖKENİ

*Benî Mervân*³⁹ (Mervânoğulları), *Âl-ı Mervân*⁴⁰ (Mervân Ailesi) veya *el-Mervâniyye Mulûku Diyârbekir*⁴¹ (Diyarbakir Mervânî Hükümdarları) gibi isimlerle isimlendirilen bu hanedan mensupları 983-1085 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'da hüküm süren bir İslâm hanedanıdır. Mervânîler'in etnik kimliği ile ilgili bilgi veren kaynaklar onları Kürtler'in Humeydî aşiretinin⁴² Çehârbuhtî⁴³ koluna mensup göstermektedir. Mervânîler'in hâkim oldukları bölge ise ortaçağda Zevezân diye adlandırılan geniş bir coğrafyadır. Sınırları güneyde Musul'un hemen kuzeyinden başlayıp Ahlât hududuna, doğuda Azerbaycan'ın Selmâs şehrine, batıda Diyarbakir'e kadar uzanan bu coğrafya geniş bir alanı kapsamaktadır. Büyük bir kısmı dağlık olan ve tarıma elverişli ovaların hemen hemen hiç olmadığı bu coğrafya *Humeydî*, *Lârî*, *Hezbânî*, *Mihrânî*, *Hakkârî*, *Buhtî*, *Beşnevî*, *Çûpî* ve *Millî* gibi önemli Kürt aşiretlerini barındırmaktaydı.⁴⁴ Mervânîler'in hâkim oldukları dönemde söz konusu bölgedeki Kürt nüfusun yoğunluğundan ötürü Kaşgarlı Mahmud gibi bazı yazarlar eserlerinde bu coğrafyayı Kürt Yurdu olarak nitelemişlerdi.⁴⁵

³⁹ İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed b. Yusuf b. Ali (ö. 577/1181'den sonra), *Târihu'l-Fârikî*, (Thk.: Bedevî Abdullatîf Avâd) Beyrut, 1974, 59; İbnu'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, I-XI, (Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî) Beyrut, 2006, VII, 435.

⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh, (ö.626/1129), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut, 1995, V, 202.

⁴¹ İbnu'l-Adîm, *a.g.e.*, IX, 1279.

⁴² Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 106; İbnu'l-Esîr, VII, 402.

⁴³ İbnu'l-Ezrak'ın eserinin elyazma nüshasında müstensih tarafından noktasız bir şekilde yazılan ve *Cîm* harfi yerine *Hâ* şeklinde okunarak *Hârbuhtî* şeklinde yayınlanan bu ismin doğrusu *Çârbuhtî*'dir. Nitekim İbnu'l-Ezrak'ın kaydettiği ismin doğrusu da *Çehârbuhtî*'dir. Nitekim ikisinin de ifade ettiği anlam aynıdır. Krş. İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, (Yzm.) British Museum, Or. 5803, 121^a; a.y., *Târihu'l-Fârikî*, 49; İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, III, 1130.

⁴⁴ İbn Havkal en-Nasîbî, Ebu'l-Kâsım Muhammed, *Sûretu'l-Ard*, (Thk.: J. H. Kramers) Leyden, 1938, 215, 370; Silefî, *a.g.e.*, 376-377; İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Kısmu'l-Artukiyyin), (Thk.: Ahmed Savran) Erzurum, 1994, 115; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 158.

⁴⁵ Nitekim Kaşgarlı Mahmud Mervânî hâkimiyetinin sürdüğü bir tarihte, 10 Cemaziye'l-Ahir 466 (11 Şubat 1074) tarihinde kaleme aldığı *Dîvânu Luğati't-Türk* isimli eserinde çizdiği dünya haritasında Azerbaycan, Şam ve Irak'ın üçgeninin arasında kalan bölgeyi *Ardu'l-Ekrâd* yani Kürtler'in Ülkesi

2.2. MERVÂNÎLER'İN KURULUŞ DEVRİ

2.2.1. Bâz b. Dostek'in Ortaya Çıkışı

Zevezân bölgesinin en önemli Kürt aşiretlerinden biri olan Humeydî aşiretinin Çehârbuhtî koluna mensup Bâz⁴⁶ lakablı Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Dostek önceleri Hîzân ve Ma'den bölgesindeki Bahismî Dağları'nda yaşıyordu. Burada sahip olduğu koyun sürülerini otlatırdı. Çok misafirperver ve cömert biri olan Bâz, sahip olduğu sürüden koyunlar keser ve onlardan insanlara yedirirdi. Öyle ki cömertliği her tarafa yayıldı ve etrafında çok sayıda insan toplandı. Bâz çoğunlukla Hîzân ve Ma'den arasında kalırdı. Sonra etrafına topladığı kimselerle yol kesicilik yapmaya başladı. Diyarbekir bölgesine akınlar düzenledi. Ele geçirdiği malları dağıttı. Bu nedenle etrafındaki adamlarının sayısı gün geçtikçe arttı. 12 Zilkade 367 (22 Haziran 978) tarihinde Şîî Büveyhîler'in emîri Adududdevle, Musul'u Hamdânîler'den aldığı anda ise Bâz, arkadaşı olan Büveyhî komutanı Ebû Harb Ziyâr b. Şehrâkûyeh'in aracılığıyla Adududdevle'nin huzuruna vardı. Adududdevle onun heybetini görünce endişelendi ve onu ortadan kaldırmak için fırsat kolladı. Onun bu niyetini sezen Bâz hemen huzurdan çıkarak kaçtı. Adududdevle peşine adam taktıysa da yakalayamadı.⁴⁷

Bâz ilk askeri seferini 368 (978-979) yılında Ermenistan'a doğru düzenledi ve Erciş şehrini ele geçirdi. Burası onun ilk fethettiği yerdı. Bu seferde onun en büyük yardımcısı ise Beşnevî aşireti oldu.⁴⁸

Büveyhî hükümdarı Adududdevle Şevval 372 (Mart/Nisan 983) tarihinde ölünce Bâz'ın bölgedeki gücü arttı. Kendisini hükümdar olarak tanıtmaya başladı.

olarak ifade etmektedir. Burası tam olarak Mervânî hâkimiyet sahasına denk düşmektedir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Luğati't-Türk*, Ankara, 1990, 23; Ayrıca Mervânîler dönemi Şâfiî fakihî Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Yahsûbî, İyâz b. Musa (ö.544/1149), *el-Ğunye*, (Thk.: Mâhir Züheyr Cerrâr) Beyrut, 1982, 114.

⁴⁶ Kürtçe'de Şahin anlamına gelen bu lakap muhtemelen çevikliği ve atılganlığından esinlenerek Bâz'a verilmiştir. Bkz. Yûsuf Diyâuddîn Paşa, *el-Hediyyetu'l-Hamîdiyye fi'l-Luğati'l-Kurdiyye*, İstanbul, 1894, 17. Konuyla ilgili farklı değerlendirmeler için krş. Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbekir Mervanoğulları*, Ankara, 2005, 60.

⁴⁷ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 106; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 50; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 402-403.

⁴⁸ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 403, 434.

Büveyhîlerin zayıfladığı bu dönemi kendisine fırsat bilen Bâz, kısa sürede sınırlarını genişletti. Van/Erciş'ten Musul'a kadar olan coğrafyayı hâkimiyeti altına aldı.⁴⁹

Büveyhîler'in Nusaybin valisi Ebû Ali İbnu'r-Râî 372 (982) yılında şehir halkı tarafından öldürülünce şehrin yönetimi bir Kürt ailenin eline geçti. Bunun üzerine Büveyhî hükümdarı Samsâmuddevle Ebû Sa'd Behrâm b. Erdeşir öncülüğünde bir askeri birliği durumu düzeltmek için Nusaybin'e sevketti. Musul'a geldiğinde şehir valisi Ebu'l-Mutarraf ona destek vermekte gevşeklik gösterince Nusaybin'i elinde tutan Kürt idareci, Bâz'ın emrine girdi. Bâz'ın askerlerinden bir grup Nusaybin'e gelerek ve burayı ele geçirdi. Bu arada durumu önemseyen Behrâm önderliğindeki Büveyhî ordusu da Bâz'a baskın düzenledi. Ancak yenilgiye uğradıkları gibi birçok askerleri de esir düştü. Bu zaferden sonra Bâz'ın gücü daha da arttı.⁵⁰

Bu arada Büveyhî komutanı Ebu'l-Kâsım Sa'd el-Hâcib, Bâz'a karşı kaybedilen savaşın intikamını almak için 373 (984) yılında Musul'a gitti. Şehre girer girmez vali Ebu'l-Mutarraf'i tutukladı ve zindana attı. Ardından Sa'd el-Hacib hazırladığı ordu ile Bâz'ın ülkesine doğru yola çıktı. Bâz'ın askerleriyle Kevâşâ'ya bağlı Hâbü'rü'l-Hüseyniyye yakınlarındaki Bâcullâyâ'da karşılaştı. Aralarında çok şiddetli bir savaş meydana geldi. Büveyhî ordusu tekrar yenildi ve Bâz çok sayıda Deylemî askerini öldürdüğü gibi bir kısmını da esir aldı. Bu savaşta Beşnevî aşireti yine Mervânîler'in yanında yer aldılar. Savaşın sona Sa'd el-Hâcib Musul'a doğru kaçtı. Bâz da Büveyhî ordusunun peşine düştü. Musullular Sa'd'a ve Büveyhîler'in kötü yönetimine isyan ettiler. Bunun üzerine Sa'd canını kurtarmak için Tikrî't'e gitti ve Samsâmuddevle'ye durumu bildirdi. Bu arada da Bâz, Musul'a girdi ve şehri ele geçirdi. Hapiste bulunan eski vali Ebu'l-Mutarraf'i salıverdi ve kendisine vezir tayin etti. Bâz, Büveyhî ordusunu ardarda yenilgiye uğrattınca şanı yüceldi. Vergi gelirleri arttı. Yağmacı bir lider olmaktan çıktı ve sultan payesine erişti. Bağdat'a girip Büveyhîler'i ortadan kaldıracakını söylemeye başladı.⁵¹ Musul'un ele geçirilmesi 373 yılının sonlarında (984 yılı ortasında) gerçekleşti. Bâz, bu şehirdeki hâkimiyetine

⁴⁹ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 106; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 401-403.

⁵⁰ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 105; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 402.

⁵¹ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 108; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 402.

meşruiyet kazandırmak amacıyla da aynı sene içerisinde Musul'da kendi adına sikke bastırdı.⁵²

Bu durum Büveyhî hükümdarını oldukça çok rahatsız etti. Samsâmuđdevle Bâz'ın Musul'u aldığını görünce veziri İbn Sa'dân ile görüştüktan sonra Bâz'ın eski arkadaşı olan Ziyâr b. Şehrâkuyeh'i iyice donatılmış bir ordu ile Bâz'a karşı sevketti. İki ordu karşılaştınca Ziyâr eski arkadaşı Bâz'a elçi göndererek Samsâmuđdevle'ye boyun eğmesini ve onun idaresi altına girmesini istedi. İstenilenleri yaptığı takdirde elindeki yerlerin kendisine ikta olarak verileceğini bildirdi. Fakat Bâz istenilenleri yapmadı. Bu arada Ziyâr'a destek için Şükr adındaki bir Türk komutan askerleriyle geldi ve Büveyhî ordusuna katıldı. Tıkrît'te bulunan Hâcib Sa'd da Büveyhî ordusuna katılanlar arasındaydı. Safer 374 (Temmuz/Ağustos 984) tarihinde iki taraf karşılaştı. Savaş Bâz'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Askerlerinden ve akrabalarından çoğu esir alındı. Esirler Bağdat'a götürülerek teşhir edildi. Böylece Musul tekrar Büveyhîler'in eline geçmiş oldu.⁵³

Savaştan sonra Ziyâr, Musul'un dışındaki bir yerde karargâh kurdu. Sa'd el-Hâcib ise beraberindeki çok sayıdaki askerle doğudaki Cizre (Cezîre)'ye doğru hareket etti. Bir diğer birliği de Nusaybin'e gönderdi. Bâz ise etraftan askerler toplayarak Diyarbekir'e doğru hareket etme düşüncesindeydi. Bu esnada Büveyhî veziri İbn Sa'dân, Hamdânî hükümdarı Sa'duğdevle'ye bir mektup göndererek babasının topraklarını tekrar almak istiyorsa Bâz Diyarbekir'e ulaşmadan önce askerlerini alıp bu bölgeye hareket etmesini söyledi. Bunun üzerine Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn el-Mağribî komutasındaki Hamdânî ordusu Meyyâfârikîn (Silvan)'e gitti. Ancak uzun süre şehri kuşatmasına rağmen herhangi bir sonuç alamadı ve çok sayıda kayıp vererek Halep'e geri döndü. Sa'd el-Hacib bu durumu görünce Bâz'ı ortadan kaldırmak için bir suikast planı hazırladı. Askerleri arasından birini Bâz'ın bulunduğu çadıra gönderdi. Uykuda olan Bâz'ın ayağına başı sanarak bir kılıç darbesi indirdi ve kaçtı. Bâz aldığı yaradan ötürü uzun süre eziyet çekti. Hasta olduğu bu dönemde de Sa'd bir yolunu bulup onu öldürmek istediye de yine başarılı olamadı. Büveyhî komutanı Şükr beraberindeki Türk askerlerle birlikte Nusaybin'e doğru yola çıkmıştı. Amaçları Cizre tarafından gelen Sa'd'la birlikte Bâz'ı iki taraftan sıkıştırmaktı. Ancak Şükr'ün ordusunda yer alan Türk askerler ona zorluk

⁵² Nicolas M. Lowick, "Oriental Hoards", *Coin Hoards*, London, 1980, V, 81.

⁵³ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 109; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, VII, 53; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 405.

çıkardılar. Bâz, eski arkadaşı Ziyâr'a elçi göndererek barış talebinde bulundu. Ziyâr, Sa'd'ın barışa yanaşmasını beklemeden Bâz'la barışa oturdu. Sa'd bütün teşebbüslerinin boşa çıktığını görünce o da barışa yanaştı. 374 (984) yılında yapılan anlaşmaya göre Diyarbekir'in tümü ve Tûr Abdîn Dağı'nın batısından itibaren bütün topraklar Bâz'a egemenliğine girdi.⁵⁴

Bu barıştan sonra Bâz, Meyyâfârikîn'e akınlar düzenlemeye başladı. Şehir idarecisi Hamdânî hükümdarı Sa'duddevle'ye bağlı birisiydi. Ancak şehri korumaktan acizdi. Bunun üzerine Bâz şehir halkına gönderdiği mektuplarla onlara iyi davranacağını ve ihsanlarda bulunacağını vaat etti. Meyyâfârikînliler Bâz'ın bu çağrısına olumlu cevap verdiler. Bâz, vakit kaybetmeden şehre doğru hareket etti. Rebîu'l-Ahir 374 (Eylül 984) tarihinde Meyyâfârikîn'e girdi ve yönetimi ele geçirdi. Kardeşi Ebu'l-Fevâris'i de Meyyâfârikîn valiliğine atadı.⁵⁵

Bâz ve Büveyhî veziri İbn Sa'dân arasında iyi bir dostluk gelişmişti. Öyle ki Bâz çoğu zaman onun yardımına koşuyordu. İşte bu kabilden olmak üzere 375 (985) yılında Hakkâri Kürtleri'nden bir grup Musul'a saldırdı. Bu esnada İbn Sa'dân da şehirdeydi. Kürtler şehri yağmaladılar ve halka zulüm ettiler. Bâz bu yaşananları duyunca askerlerini yanına alarak Hasankeyf'den Musul'a doğru hareket etti. Geceleyin Musul kapısında Hakkâri Kürtleri'ne baskın düzenledi. Çoğunu öldürdü ve mallarını yağmaladı. İbn Sa'dân'ı ve Musul'u bu saldırıdan kurtardı. Bundan ötürü Musullular'ın kalbinde Bâz'a karşı büyük bir sevgi yer etti.⁵⁶

Büveyhî veziri İbn Sa'dân 376 (986) yılında vefat edince Bahâuddevle Hâşâze Musul'a geldi ve buraya yerleşti. Bâz ile yapılan barış onun döneminde de devam etti. Bahâuddevle, Cizre ve Tûr Abdîn'i ikta olarak Bâz'a verdi. Bir süre böyle geçtikten sonra Bahâuddevle, Bâz'a haber göndererek idarenin İbn Sa'dân dönemindeki şekline geri dönmesini istediysen de Bâz kabul etmedi ve Musul'u alma konusundaki isteği tekrar canlandı. Bu amaçla Bâz, Tûr Abdîn Dağı'nın Nusaybin'e bakan bir yamacına gelerek karargâh kurdu. Bahâuddevle Abbâsî halifesi et-Tâî' Billâh'a durumu bildirdi. Halife, Ukaylîler'den oluşan bir orduyu kâtibi İbnu'l-Tâşî öncülüğünde Musul'a yardıma gönderdi. Ukaylî Araplar'ı savaşta manevra yapma konusunda Kürtler'den daha seriydiler. Büveyhî askerleri Bâz'ın peşine düştüler ve

⁵⁴ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 109-110; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 53-54; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 405-406.

⁵⁵ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 49-52; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 401-403.

⁵⁶ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 55-56.

onu Tûr Abdîn bölgesine konuşlanmış halde buldular. Tûr Abdîn Dağı'nın Nusaybin'e bakan yamacında iki ordu savaşa tutuştu. Bâz bir türlü ovaya inemiyordu. Kardeşini Ukaylîlerle savaşması için gönderdi. Ancak Ebu'l-Fevâris bu savaş esnasında öldürüldü. Cenazesi Meyyâfârikîn'e götürüldü ve şehrin dışında defnedildi. Bu esnada Büveyhî hükümdarı Şerefuddevle'nin ölüm haberi geldi. Hâşâze Musul'a gitti. Ukaylîler ise ovada durup Bâz'ın ovaya inmesini engellemeye devam ettiler. Bâz ise Tûr Abdîn Dağı'nda karargâh kurdu. Ukaylî ve Numeyrî isimli Arap kabileleri ise ovada yerleştiler.⁵⁷

Zi'l-Hicce 376 (Nisan 987) tarihinde Bizans İmparatoru II. Basil'e karşı isyan eden Bardas Skleros, Ukaylî ve Nümeyrî Arapları'nın yanısıra çok sayıda Ermeni derebeyleri ve Bâz tarafından gönderilen Kürt askerlerinin desteğiyle Bizans'ı çok zor durumda bıraktı. Öyle ki Anadolu topraklarının önemli bir bölümünü ele geçirerek Cemâziye'l-Evvel 377 (Ağustos/Eylül 987) tarihinde bağımsızlığını ilan etti.⁵⁸

Büveyhî hükümdarı Samsâmuddevle 379 (989) yılında ölünce yerine Bahâuddevle geçti. Bu arada yaşanan otorite boşluğundan yararlanan Hamdânî emirleri Ebû Tâhir ve Ebû Abdillâh el-Hüseyin Musul'u ele geçirmek için harekete geçtiler ve şehre hâkim oldular.⁵⁹ Bunun üzerine Bâz'ın Musul'u ele geçirme arzusu tazelendi. Bâz, Musul halkına mektup gönderdi. Halkın bir kısmı olumlu cevap verince Bâz şehre doğru hareket etti ve şehrin doğusunda karargâh kurdu. Hamdânî emirleri şehri savunma konusunda zayıf düşünce Ukaylî emiri Ebu'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb'i yardıma çağırdılar. Ukaylî emiri onlardan Cizre, Nusaybin, Beled ve daha başka bazı yerleri istedi. Hamdânîler onun bu isteklerini kabul ettiler. Bunun üzerine kardeşlerden Ebû Tâhir Musul'da kalırken Ebu Abdillâh ve Ukaylî askerleri Bâz'la savaşmak için harekete geçti. 380 (980) yılı girdiğinde Hamdânî askerleri ve Ukaylîler'den oluşan ordu Beled şehrinde Dicle'yi geçerek Bâz'ın bulunduğu yere geldiler. Ancak Bâz'ın bu durumdan haberi yoktu ve bu esnada Musul'u gözetliyordu. Bâz, onların Dicle'yi geçtiği haberini alınca pusuya düşmemek için beraberinde Beşnevî aşiretinin de yer aldığı 6000 kişilik ordusuyla

⁵⁷ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 172-173; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 56-57; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 420-421.

⁵⁸ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 187; Antâkî, *a.g.e.*, 208-209; Paul A. Blaum, "A History of the Kurdish Marwanid Dynasty A.D. 983-1085 Part I", *The International Journal of Kurdish Studies*, 5/1-2 (1992), 56-57.

⁵⁹ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 430.

Tûr Abdîn bölgesindeki dağlık alana çekildi. Askerlerine dağın yamaçlarındaki gölgeliklere sığınmalarını emretti. Bâz'ın askerleri istenilen manevrayı yapamayınca orduda kargaşa çıktı. Bu kargaşa esnasında Bâz'ın hacibi Arûsu'l-Hayl diye tanınan Abdullah öldürüldü. Bâz buna çok üzüldü. Bu üzüntü ile savaşıma devam eden Bâz, bir attan diğerine geçmeye çalışırken yere düştü ve köprücük kemiğini kırdı. Savaş ise tüm şiddetiyle devam ediyordu. Bu esnada yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân, Bâz'ın durumunu gördü ve yardımına gelerek onu atına bindirmek istediysede başaramadı. Ebû Ali b. Mervân, Bâz'ı orada bırakarak beraberindeki 500 süvariyle dağlık alana doğru çekildi. Ukaylîleri onlara engel olmaya çalıştılsa da Ebû Ali ve beraberindeki askerler kendilerini kurtarmayı başardılar. Bâz cesetlerin arasında ve ölmek üzereydi. Ukaylî Arapları'ndan Benî Hassân'a mensup biri onu tanıdı ve hemen Bâz'ı öldürdü. Kafasını Hamdânîler'e götürdü. Bundan ötürü de büyük bir ödül aldı. Sonra da gövdesini onlara gösterdi. Hamdânîler Bâz'ın ellerini ve ayaklarını kestiler. Gövdesini de Musul'da yönetim binasının önüne astılar. Şehir halkı ayaklanarak daha önce kendilerine iyilikleri dokunan bu hükümdara böyle davranılmasına karşı çıktılar. Ardından cesedi bulunduğu yerden indirdiler, kefenlediler ve cenaze namazını kılarak defnettiler. Musullular Bâz için büyük matem törenleri düzenlediler. Bâz'ın öldürüldüğü tarih ise 14 Muharrem 380 (13 Nisan 990) di.⁶⁰

2.2.2. Ebû Ali Hasan b. Mervân Devri

Bâz, Musul'da yaptığı bu savaşta öldürülünce yönetim eniştesi Mervân b. Kek'in çocuklarına geçti. Mervân aslen Siirt ile Maden arasındaki Kurmâs Köyü'ne⁶¹ mensup olup bu köyde değirmencilik yapan birisiydi. Bu aile Kurmâs'ın ileri gelen ailesiydi. Mervân, Bâz'ın kız kardeşi Fehm ile evlendi ve bu evliliğinden dört erkek ve bir de kız çocuğu oldu. Bâz civar yerlerdeki yerleşim yerlerine akınlar düzenlemeye başlayınca da Mervân'ın oğulları dayılarının ordusuna katıldılar ve bir an olsun yanından ayrılmadılar. Bâz'ın öldürülmesi üzerine ise yerine en büyük

⁶⁰ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 211-213; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 57-58; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 434-435.

⁶¹ Burası bugün Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı İncekaya Köyü'dür. Kormas uzun yıllar önemli bir idare merkezi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar da bu önemini muhafaza etmiştir. Bkz. eş-Şirvânî, Emîr Sâlih Beg bin Han Budâk, *Târihu'l-Ensâb*, (Thk.: Tahsîn İbrâhim Doskî) Duhok, 2005, 55-61.

yeğeni ve Mervânî Devleti'nin asıl kurucusu diyebileceğimiz Ebû Ali el-Hasan b. Mervân geçti. Bâz'ın öldürüldüğü savaşta Kürtler yenilince Ebû Ali orduyu topladı ve Hamdânîler'in peşine düştü. Onları çok kötü bir şekilde mağlup etti ve ordularını yağmaladı. Birçok askerlerini de öldürdü. Ardından beraberindeki askerlerle birlikte Hasankeyf'e gitti. Nitekim Bâz'ın Deylemî asıllı eşi burada ikamet ediyordu. Kale kapısına vardığında dayısının onu önemli bir iş için gönderdiğini söyledi. Kale kapıları açılıp içeri girince de Bâz'ın eşine gerçeği anlattı ve içinde bulundukları durumun hassaslığını ifade etti. Ardından adamlarından bir kısmını Hasankeyf'e yerleştirdikten sonra buradan ayrılarak daha önce Bâz'ın yönetiminde bulunan kaleleri kontrolü altına aldı ve bu yerlere güvendiği adamlarını yerleştirdi. Âmid başta olmak üzere bölgedeki belli başlı şehir ve kalelere hâkim oldu. Daha sonra da Meyyâfârikîn'e gitti ve 380/990 yılında Meyyâfârikîn'e girdi. Bir süre sonra da dayısının Deylemî eşi ile evlendi.⁶²

Bâz'ın ölümünü fırsat bilen Gürcü derebeyi Davit vakit kaybetmeden Malazgirt şehrini kuşattı. Şehirde yaşayan Müslüman halkı kılıçtan geçirdi ve kalanları da şehirden çıkardı. Onların yerine Ermeni ve Gürcüler'i yerleştirdi.⁶³

Bu arada 381/991 yılında Hamdânî emirleri Ebû Tâhir ve Ebû Abdillâh, Bâz'a ait yerleri ele geçirmek amacıyla bölgeye doğru hareket etmişlerdi. Fakat Ebû Ali onlardan erken davranıp dayısının ülkesini kontrol altına almayı başarmıştı. İki taraf arasında meydana gelen savaşta Ebû Ali galip geldi ve Hamdânî emiri Ebû Abdillâh'ı da esir aldı. Ebu Ali ona iyi davrandı ve bir süre sonra da serbest bıraktı. Ebû Abdillâh, Âmid yakınlarında bulunan kardeşi Ebû Tâhir'in yanına gitti ve ondan derhal savaşmayı bırakıp Mervânîler'le barış yapması ve Diyarbekir'i terk etmesi gerektiğini söylediye de Ebû Tâhir bunu kabul etmedi. Beraberinde bulunan Ukaylî ve Numeyrî Arapları'ndan oluşan ordusuyla savaşmaya devam etti. Bu durumda Ebû Abdillâh mecburen kardeşinin ordusuna katıldı. İki kardeşin öncülüğündeki Hamdânî ordusu Mervânîler'e saldırdı. Fakat tekrar mağlup oldular ve Ebû Abdillâh ikinci kez esir düştü. Ebû Ali bu sefer ona çok kötü davrandı ve zindana attırdı. Bir süre böyle

⁶² İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 59-60.

⁶³ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 202; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Terc.: Sosi Dolanoğlu) İstanbul, 2006, 512.

kaldıktan sonra Mısır'da bulunan Fâtîmî halifesi mektup göndererek serbest bırakılması için aracı oldu. Bunun üzerine Ebû Ali onu serbest bıraktı.⁶⁴

382/992 yılında Bizans İmparatoru II. Basil, Mervânî topraklarına doğru harekete geçti. Ahlât, Malâzgirt, Ercîş ve Bargiri (Muradiye) şehirlerini işgal etti. Bunun üzerine civar yerlerin halkı endişeye kapıldı. Ebû Ali derhal Bizanslılar'a karşı ordu sevketti. Yapılan savaş sonunda Bizanslılar yenilgiye uğradılar. İki taraf arasında on yıl sürecek bir barış yapıldı. Hamdânî tehlikesinden sonra Bizans tehlikesi de başarıyla savulunca Ebû Ali'ye karşı dış muhalefet ortadan kalkmış oldu.⁶⁵

384/994 yılında Ebû Ali, Büveyhîler ve Hamdânîler döneminden beri şehirde bulunan ve Mervânîlerin bölgeye hâkim olmasından rahatsız olan Araplar'ı danışmanı Muhammed'e şikâyet etti. Ebû Ali, Hamdânîler'i eskiden olduğu gibi tekrar şehre hâkim kılma arzusunda olan bu Araplar'ı onları şehirden çıkarmak için fırsat kolladı. Bu amaçla Kurban Bayramı'nda halk bayram namazını kılmak ve bayramlaşmak için Musalla denen yerde toplandığında Ebû Ali biraz geç çıktı. Araplar'ın şehirdeki liderleri Muhammed b. Ebi's-Sakr'ı oturduğu Hamdânî Sarayı'nın surundan aşağı attırdı ve adamlarını da tutuklattı. Ardından da şehir kapılarını kapattırarak Araplar'ı bölgeden uzaklaştırdı. Şehirde yaşayan Ermeni ve Süryaniler'e ise dokunmadı. Böylelikle Ebû Ali iç muhalefeti de ortadan kaldırmış oldu.⁶⁶

Kendi sınırlarına saldırıda bulunan Hamdânîler'e karşı askeri tedbirlerin dışında barışçıl tedbirlere de başvurdu. Bu tedbirler içerisinde Hamdânîler'le akrabalık kurmaya çalıştı. Bu amaçla Halep Hamdânî hükümdarı Sa'duddevle'nin kızı Sittunnâs'ı istedi. Mehîr olarak da 200 000dirhem gönderdi. Meyyâfârîkîn'den yola çıkan düğün alayı gelini almak için Halep'e gitti. Dönüş yolunda düğün alayı Rûhâ (Urfa)ya gelmiş ve Ebû Ali de Âmid'e doğru hareket etmişti. Ebû Ali, Âmid'e yakın Till Alevî'de konakladığında danışmanı Mem (Muhammed)in oğlu Şervîn Ebû Ali'ye karşı duyduğu nefretten dolayı Âmid'in ileri gelenlerinden Abdulber'i ona karşı kışkırttı. Zira Şervîn, Ebû Mansûr'un (Mumehhiduddevle) hükümdar olmasını arzu ediyordu. Bu telkinler Abdulber üzerinde etki bırakmış olacak ki şehre girer

⁶⁴ Rûzrâverî, *a.g.e.*, VII, 213-214; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 435.

⁶⁵ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 61; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 455; Blaum, *a.g.m.*, I, 60-61.

⁶⁶ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 203; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 66-69; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 436.

girmez hemen Âmid halkını topladı. Şervîn ile aralarında geçen konuşmaları anlattı. Âmid halkının yaptığı plan gereği Ebû Ali, 4 Zilkade 387 (8 Kasım 997) tarihinde Bâbu'l-Mâ (Dicle Kapısı)dan şehre girerken Ebû Tâhir Yûsuf b. Dimne isimli biri hükümdarı öldürdü. Beraberinde bulunan birçok askeri de öldürüldü. Ebû Ali'yi soran Şervîn'e ise hükümdarın cesedi fırlatıldı. Şervîn cesedi alarak Meyyâfârikîn'e Mumehhiduddevle'nin yanına döndü. Ebû Ali'nin danışmanı Mem, Ebû Mansûr'u hükümdar ilan etti ve ona Mumehhiduddevle ünvanı verdi. Ardından oğlu Şervîn'i de ona danışman olarak atadı. Ebû Ali'nin cenazesi ise Erzen'e götürüldü ve burada yapılan türbede defnedildi.⁶⁷

2.3. MERVÂNÎ HÂKİMİYETİNİN YERLEŞMESİ

1.3.1. Mumehhiduddevle Devri

Ebû Ali'nin öldürülmesinden üç gün kadar sonra daha önce Cizre valiliğinde bulunan kardeşi Mumehhiduddevle Saîd, Meyyâfârikîn'e gelerek tahta geçti.⁶⁸ Mumehhiduddevle 388/998 yılında kardeşinin daha önce talip olduğu Hamdânî hükümdarı Sa'duddevlenin kızı Sittunnâs'ı kardeşinin ödediği mehire karşılık kendisine eş olarak istedi. Sittunnâs Meyyâfârikîn'e getirildi ve burada düğünleri yapıldı. Böylece ağabeyi Ebû Ali'nin Halep Hamdânîleri'yle kurmayı düşündüğü akrabalık bağı Mumehhiduddevle tarafından kurulmuş oldu.⁶⁹ Bu arada Ebû Ali'nin öldürülmesini fırsat bilen Bizanslılar'a bağlı Gürcü derebeyi Davit 388/998 yılında Malazgirt'ten sonra bir diğer önemli Mervânî şehri olan Ahlât'a saldırdı. Gürcü ordusu Ahlât'ı kuşatma altına aldı. Şehir halkına kılıçla saldırarak ve aç bırakarak zulmettiler. 389/999 yılında Mumehhiduddevle Gürcüler'e karşı küçük bir birlik sevketti. İlk karşılaşmada Mervânîler Gürcü okçularına karşı mağlup oldular. Ancak ertesi gece Gürcü ordusunda çıkan kargaşadan yararlanan Mervânîler Gürcüler'i takip ettiler. Birçoğunu öldürdüler ve bir kısmını da esir aldılar.⁷⁰

⁶⁷ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 203; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 72-78; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 436.

⁶⁸ İliya en-Nasîbînî (ö. 438/1046), *Târih*, 200-201; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 79; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 436.

⁶⁹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 80.

⁷⁰ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 204; Grousset, *a.g.e.*, 514.

390/1000 yılında Gürcü David ölünce Bizans'ın doğu sınırında otorite boşluğu baş gösterdi. Bu nedenle Bizans imparatoru otorite boşluğunu ortadan kaldırmak için II. Basil doğuya doğru hareket etti. Bu amaçla Hanzit ve Palu'yu aşarak Mervânîler'in kuzey sınırında yer alan Bizans şehri Erizay'a geldi. Mumehhiduddevle de imparatoru karşılamak için buraya geldi. II. Basil, Ermenistan topraklarındaki bütün derebeylerinden Mumehhiduddevle'ye biat etmelerini istedi. Ona birtakım hediyeler sundu ve ona “*Doğunun Majestesi*” ünvanı verdi. Böylece Mumehhiduddevle Gayri Müslim komşularıyla ilişkilerini düzelttiği gibi bölgede hem Müslümanların hem de Gayri Müslimler'in idareciliğini yaptı.⁷¹

Mumehhidduddevle tahta çıkınca başkenti Meyyâfârikîn'i imar etmeye başladı. Önce şehir surlarını elden geçirdi. Bu amaçla surun iç tarafında yaklaşık 32 kadar yeri dış tarafında ise yaklaşık 22 yeri tamir etti. 396 (1005) yılında şehir kapılarından yıkılmaya yüz tutmuş olan orta kapıyı yeniden yaptırdı.⁷² Hükümdarlığı boyunca ülkesinin imarıyla ilgilendi. Bu amaçla 397 (1006) yılında Bağdat'tan meyve ağaçları getirtip Meyyâfârikîn'deki bahçelere diktirdi.⁷³

Halep Hamdânî emiri Sa'duddevle'nin Safer 392 (Aralık/Ocak 1001) tarihinde ölümünden sonra Lu'lu' ve oğlu Mansûr Halep'te idareyi ele aldılar. Lü'lü Sa'duddevle'nin oğullarını baskı altında tuttu. Bu baskıdan bunalan Ebu'l-Heycâ ise Melkona isimli bir Hristiyan'ın da yardımıyla kadın kılığına bürünerek gizlice Bizans topraklarına kaçtı ve imparator II. Basil'e sığındı. Muharrem 399 (Eylül/Ekim 1008) tarihinde Lü'lü ölünce yerine oğlu Mansûr geçti. Ancak Halep halkının çoğu ve Benî Kilâb kabilesi mensupları idareye Hamdânî emiri Ebu'l-Heycâ'nın geçmesini istiyorlardı. Bu amaçla Ebu'l-Heycâ'nın eniştesi olan Mervânî hükümdarı Mumehhiduddevle'ye mektup göndererek Ebu'l-Heycâ'nın salıverilmesi için Bizans hükümdarından ricada bulunmasını istediler. Mumehhiduddevle II. Basil'e elçi göndererek Ebu'l-Heycâ'nın salıverilmesini istedi. II. Basil onu salıverince Ebu'l-Heycâ doğruca Meyyâfârikîn'e geldi. Mervânî hükümdarı Mumehhidudevle, kayınpederi Ebu'l-Heycâ'yı Halep'i geri alması yönünde teşvik etti ve bu amaçla ona eşlik etmeleri için 200 atlıdan oluşan bir askeri birlik verdi. Ebu'l-Heycâ, 400 (1009)

⁷¹ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, İliya en-Nasîbînî, *Târih*, 201; 210; Antâkî, *a.g.e.*, 247.

⁷² İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 86-87.

⁷³ İbnu'l-Metrân, *Bustânu'l-Etibbâ ve Ravzatu'l-Elibbâ*, (Thk.: Abdülkerîm Ebû Şuveyrib) Trablus, 1993, 50.

yılında Cizre'ye doğru yola çıktı. Bu esnada Benî Kilâb kabilesi mensupları onu karşılamaya geldiler ve onun ordusuna katıldılar. Fakat bunu duyan Mansûr b. Lu'lu' onlarla gizlice yaptığı görüşmeler sonucunda anlaştı. Benî Kilâb kabilesi mensupları Mansûr'la anlaştıkları üzere savaş alanında Ebu'l-Heycâ'nın ordusundan ayrılınca Ebu'l-Heycâ yenildi ve karargâhı yağmalandı. Bunun üzerine Ebu'l-Heycâ Malatya yakınlarına çekildi. Ardından İstanbul'a dönerek ölümüne kadar burada kaldı.⁷⁴

Mumehhidudevle, danışmanlığını da yürüten Şervîn b. Muhammed isimli danışmanı tarafından valisi olduğu Hettâh'da yapılan bir şenliğin akabinde 5 Cemâziye'l-Ûla 401 tarihinde katledildi.⁷⁵ Şervîn b. Muhammed hemen Meyyâfârikîn'e geçip şehri ele geçirdi ve hükümdarlığını ilan etti. Ardından da adına sikke bastırdı.⁷⁶ Ancak bu durum fazla sürmedi. Zira Mervânîler'in Siirt valisi olan ve Mumehhidudevle'nin küçük kardeşi Nasruddevle, Erzen valisi Hoca Ebu'l-Kâsım el-İsfahânî'nin de yardımları sayesinde idareyi Şervîn'den geri aldı. Daha sonra da Şervîn ve adamlarını öldürerek kardeşinin intikamını aldı.⁷⁷

2.4. MERVÂNÎLER'İN ALTIN ÇAĞI

2.4.1. Nasruddevle Devri

Nasruddevle tahta geçip hükümdarlığını ilan edince komşu ülkelerin hükümdarları tebrik amacıyla elçi heyetleri gönderdiler bunlar içerisinde Mısır Fâtımî halifesi, Bağdat Abbâsî halifesi ve Bizans hükümdarı II. Basil'in elçileri vardı.⁷⁸

Nasruddevle dönemi Mervânîler'in her alanda altın çağını yaşadıkları dönemdir. Nasruddevle kardeşi Mumehhidudevle gibi ilk olarak başkenti Meyyâfârikîn'i ve diğer önemli şehirleri tamir ve inşa etmekle işe başladı. Bu amaçla Meyyâfârikîn şehir surlarını tamir ettirdiği gibi şehrin dışında daha sonraları kendi

⁷⁴ Antâkî, *a.g.e.*, 314-317; İbnu'l-Adîm, *Zübdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, (Thk.: Suheyl Zekkâr) Dimaşk, 1997, I, 178.

⁷⁵ İliya en-Nasîbînî, *Târih*, 204; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 87-90; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 437; Blaum, *a.g.m.*, 66-67.

⁷⁶ Stephan Heidemann, "A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010 and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide", *ARAM*, 9-10 (1997-1998), 599-617.

⁷⁷ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 93-103; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 437, Blaum, *a.g.m.*, 67-68.

⁷⁸ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 109-110.

adıyla anılacak olan Nasriyye şehrini kurdu. Bu şehirde hükümdar sarayı ve hanedan mensupları için evlerin yanısıra bahçeler, su dolapları, kanallar, cami, saat kulesi, han, hamam, bimaristan ve köprü gibi kamu hizmeti sunacak eserler inşa ettirdi. Âmid surlarında birçok burcu yeniden inşa veya tamir ettirdi. Şehirde bir mescid inşa ettirdi.⁷⁹ Öte yandan Mervânîler'in en önemli şehirlerinden biri olan Cizre şehir surlarında da tamirler yaptırdı.⁸⁰

Nasruddevle kendisine bağlı olan Âmid valisinin elinden şehri tamamen almak için buraya bir sefer düzenledi ve Âmid'i egemenliği altına aldı.⁸¹

417 (1026) yılında Numeyrîler'in hükümdarı Utayr kendisine bağlı Rûhâ valisi Ahmed b. Muhammed'i öldürdü. Bunun üzerine şehir halkı bu zulmü Nasruddevle'ye bildirdiler ve şehri ona teslim etmek istediklerini bildirdiler. Bunun üzerine Nasruddevle Âmid valisi Zenk'i gönderdi. Zenk şehre geldi ve idareyi kontrol altına aldı. Utayr ise Mırdâsî hükümdarı Sâlih b. Mırdâs'ın yanına gitti ve kendisi için Nasruddevle nezdinde aracılık yapmasını istedi. Sâlih b. Mırdâs'ın girişimi üzerine Nasruddevle şehrin yarısını Utayr'a verdi. Daha sonra Utayr Meyyâfârikîn'e geldi ve anlaştılar. Utayr, Ruha'ya gelip yerleşince Nasruddevle'nin valisi Zenk bir ziyafet verdi ve şehrin eski valisi Muhammed b. Ahmed'in oğluna haber gönderip intikamını almasına yardım etti ve Utayr öldürüldü. Bunun üzerine Numeyrîler bir araya toplanıp yaptıkları plan neticesinde 418 yılı başlarında (Şubat/Mart 1027) Zenk'i öldürdüler. Bir süre sonra Sâlih b. Mırdâs Nasruddevle'den ricada bulundu ve Rûhâ İbn Utayr ve İbn Şibl en-Numeyrî arasında paylaşıldı.⁸² Bu iki vali şehri 422 (1030) yılına kadar sorunsuz bir şekilde ve birlikte idare ettiler. Fakat bu sene girince İbn Utayr şehrin kendi kontrolünde olan kısmını ve bağlı bazı köyleri 20000 dinar karşılığında Bizanslılar'ın Sumeysât valisi Circîs Maniakes adına şehirde bulunan Süleymân İbnu'l-Gürcî'ye sattı. Daha sonra Süleymân beraberinde Rûhâ kralı Ebcer'in Hz. İsa'ya göndermiş olduğu ve Hz. İsa'nın cevabiî mektubunu da yanına alarak İstanbul'a doğru hareket etti. Bizans

⁷⁹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 107-108,141; Max van Berchem, "Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekr", *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse*, IX, Berlin, 1907, 129-132; Max van Berchem ve Josef Strzygowski, *Amida*, Heidelberg, 1910, 22-30.

⁸⁰ J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan with notices of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *The Journal of the Royal Geographical Society*, XXXV, London, 1865, 51.

⁸¹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 125-126.

⁸² İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 688-689.

imparatoru ve İstanbul patriği Aleksiyyus onu karşılamak için çıktılar. İmparator mektupları teslim aldı ve sarayında kutsal emanetlerin yanına bıraktı. Bu arada Bizanslılar İbn Utayr'ın kaldığı büyük burcu ele geçirdiler ve ardından Rûhâ şehrine girdiler. İbn Şibl'in askerleri şehirden kaçtılar. Şehirde bulunan Müslüman halk Bizans askerlerine karşı koydu. İlk başlarda Müslümanlar Bizans askerlerini zor durumda bıraktılar ve Bizanslılar kaleye kapanmak zorunda kaldılar. Bizanslılar çok sayıda müslümanı kılıçtan geçirmiş ve şehirde bulunan mescidleri tahrip etmiştiler. Nasruddevle Rûhâ'da olup bitenleri işitince hemen bir ordu hazırladı ve Bizanslılar'a karşı sevketti. Mervânî ordusu savaşıarak şehri ele geçirdiler. Şehirde bulunan Bizanslılar şehrin iki büyü burcuna kapandılar. Bir kısmı da şehirde bulunan ve Hristiyanlar'ca kutsal sayılan kiliseye sığındılar. Mervânî askerleri kiliseye sığınan Bizans askerlerini dışarı çıkardılar ve çoğunu öldürdüler. Ardından şehri yağmaladılar. Şehir kapısını yaktılar. Şehir surlarının bir kısmını da tahrip ettiler. Bizanslılar ise burçlara kapanmışlardı. Nasruddevle onlara karşı 10000 kişilik bir ordu sevketti. Ancak meydana gelen savaşta Mervânîler yenildiler ve geri çekildiler. Bizanslılar Rûhâ'ya girdiler ve şehrin tahrip edilmiş yerlerini onardılar. Bizanslılar daha sonra civar yerlerdeki Müslüman yerleşim yerlerine saldırdılar. Harrân ve Suruc hâkimi İbn Vessâb en-Numeyrî Bizanslılar'a haraç ödemek koşuluyla onları durdurdu.⁸³ Numeyrîler Harrân'da halka zulmettiler ve mallarını yağmaladılar. Şehir halkı bundan ötürü Harrân'ı terk etmek zorunda kaldı. Sabiîlerin tapınağını ele geçirdiler. Şehirde Sabiîlere ait olan tek tapınak olan Ay Tapınağı'nı yerinden söktüler. Bu olaydan sonra Harrân'da bulunan Sabiîlerin birçoğu Müslüman oldu. Bu dönemde şehirde Sabiîlerin nüfusu oldukça fazlaydı.⁸⁴

427 (1035) yılında İbn Vessâb ve İbn Utayr bir araya gelerek aralarında anlaşma yaptılar ve güçlerini birleştirdiler. Nasruddevle de çok sayıda askerle bu birliğe katıldı. Bizanslılar yakın zamanda imar ettikleri Suveydâ şehrine doğru hareket ettiler. Civar yerlerde yaşayan halk da Suveydâ'ya sığınmıştı. Müslüman ordusu şehre saldırdı ve savaşıarak ele geçirdi. Şehir halkından yaklaşık 3500 erkek katledildi. Şehri yağmaladılar ve insanları esir aldılar. Ardından Rûhâ'ya doğru hareket ettiler. Şehrin dışarıyla olan bağlantısını kestiler. Halk çok sıkıntı çekti. Şehir patriği gizlice şehirden çıktı ve Bizans imparatoruna durumu haber verdi. Bizans

⁸³ Antâkî, *a.g.e.*, 427-428; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 743-744.

⁸⁴ Antâkî, *a.g.e.*, 428-429.

imparatoru patriğin yanına 5000 asker vererek geri gönderdi. İbn Vessâb ve Nasruddevle'nin komutanları durumu öğrendiler ve onlara pusu kurdular. Bizans ordusu pusuya düştü. Çok sayıda Bizans askeri öldürüldü. Bir o kadarı esir alındı. Esirler arasında patrik de vardı. Daha sonra esirleri Rûhâ şehrinin kapısına götürüp şehirdekiler kapıları açmamaları halinde esirleri katledeceklerini söylediler. Şehirdekiler çaresiz kapıları açtılar. Bizans askerleri kaleye kapandılar. Müslüman ordusu şehre girdi ve şehri yağmaladı. İnsanları esir aldılar ve birçoğunu da öldürdüler. Öyle ki İbn Vessâb en-Numeyrî Âmid'de bulunan Nasruddevle'ye 160 deveye yüklü insan kellesi gönderdi.⁸⁵

427 (1035) yılında Azerbaycan, Horasan ve Taberistan'dan gelen ve Ahlât ve Ermenistan üzerinden hacca giden hacı kabileleri Anî ve Vestân (Gevaş)'a geldiklerinde o bölge Ermeniler'i hacılara saldırıp kenvanları yağmaladılar. Ahlât'a komşu olan ve Ahlât valisiyle sulh içinde olan Senâsine Ermenileri de yağmacılara katıldılar. Hacılardan birçoğunu katlettiler ve mallarını yağmaladılar. Ele geçirdikleri malları Bizans ülkesine götürdüler. Nasruddevle bu yaşananları duyunca askerlerini toplayıp onlarla savaşmak için hareket etti. Ermeniler Nasruddevle'nin hareket ettiğini ve durumun vehametini öğrenince Senâsine Ermenileri'nin kralı hacılardan alınan mallar ve esirleri Nasruddevle'ye göndererek barış yaptı. Nasruddevle çok çetin bir coğrafyada yaşayan ve sağlam kalelerde barınan Senâsine Ermenileri üzerine gitmekten vazgeçti. Ayrıca Bizans sınırına yakın olmaları nedeniyle Bizans'tan destek almalarından çekinmişti.⁸⁶ Bu amaçla Senâsine Ermenileri'nin yaygın olduğu Sason ve Kulp sınırında el-Hısnü'l-Cedîd adında bir kale inşa ettirdi. Bu arada Meyyâfârikîn'de bulunan ve Senâsine Ermenileri ile işbirliği içinde olan Ebû Bekir Muhammed b. Ceriy isimli bir tüccarın evinde Ermeniler lehine silah stokladığını duyunca mallarının önemli bir bölümüne el koydu.⁸⁷

Nasruddevle döneminde Mervânî topraklarına yapılan en önemli saldırı Selçuklu akınlarıdır. Nitekim 434 (1042) yılında Tuğrul Bey, Boğa, Anasioğlu, Göktaş ve Mansûr isimli komutanları öncülüğündeki 10000 süvariden oluşan orduyu Mervânî ülkesine doğru sevketti. Bu ordu önce Azerbaycan'a ardından Ermenistan'a girdi. Selçuklu ordusunun bölgeye geldiğini haber alan Bizanslılar da kendi

⁸⁵ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 776.

⁸⁶ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 776-777.

⁸⁷ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 168.

sınırlarını korumak için tedbir aldılar. Ancak Selçuklu ordusu önce Cizre'yi kuşattı ve daha sonra Meyyâfârikîn'e saldırdı. Mervânîler şehrin kapılarını kapattılar. Günlerce kuşatma esnasında Selçuklu askerleri Nasruddevle'nin askerlerine saldırdılar. Selçuklu askerlerine karşı koyamayan Nasruddevle, geri dönmeleri karşılığında onlara 50000 dinar teklif ettiyse de onlar bunu kabul etmediler. Selçuklular, şehri kuşattılar ve Mervânî ordusu Âmid önlerinde tekrar yenilgiye uğradı. Bunun üzerine Nasruddevle Selçuklular'a karşı Bizans hükümdarı Kostantin'den yardım istedi. Kostantin, Katapan Harbit isimli valisini ona yardıma gönderdi. Şehri kuşatmaya devam eden Selçuklu askerlerinin kendi içlerinde çıkan kargaşayı işiten Mervânîler şehirden çıkıp Selçuklu ordusuna saldırdılar ve Mansûr isimli Türk komutanı esir aldılar. Fakat 435 (1043) yılında Nasruddevle Selçuklular'la barış yaptı ve Mansûr'u salıverdi. İbnu'l-Ezrak el-Farikî, bu olayı Türkler'in Mervânî topraklarında ilk defa görünmeleri olarak nitelendirir ve bu tarihten önce bölgede herhangi bir Türk varlığına rastlanmadığını ifade eder.⁸⁸

Nasruddevle kendi döneminde sadece iç problemlerle değil komşu devletlerin kendi sorunlarında da onlara yardımcı oldu. Nitekim bu amaçla Selçuklular'a karşı kendisine yardım eden Bizans topraklarını sık sık tehdit eden ve peygamberlik iddiasında bulunan Asfer et-Tağlibî sorununda Bizanslılar'a yardım etti ve Asfer tehlikesini yok etti.⁸⁹

Mervânîler'in bulunduğu coğrafyanın yeni ve belirleyici siyasi aktörü artık Selçuklular oldu. Mervânîler de tüm siyasetlerini onlara endeksli oluşturmaya başladılar. Mervânîler, aralarında iyi ilişkiler olan Bizanslılar, Büveyhîler ve Fâtımîler ile onlara muhalif olan Selçuklular arasında bir tercihte bulunmak zorunda kaldıklarında hep Selçuklular'dan yana tavır takındılar. Belki de bu tavrın kökeninde Selçuklular'ın da onlar gibi Sünnî olmaları yatmaktaydı. Ancak bu tavrı sadece tek bir nedene indirgemek pek de makul görünmemektedir. Dış politikada barışı esas alan, yayılcılığı benimsemeyen ve kendi ülkesinin güvenliğini temin konusunda hiçbir masraf ve fedakârlıktan kaçınmayan Nasruddevle belki de kendince, daha güçlü ve yayılcı bir politikaya sahip Selçuklular'la iyi geçinmeyi kendi amacına uygun gördü.

⁸⁸ Azimî, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Terc.: Ali Sevim) Ankara, 1988, 3-4; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 160-161.

⁸⁹ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 64.

Selçuklular İran'da kurulduktan sonra yönlerini batıya Sünnî halifeliğin merkezi olan Bağdat'a çevirdiler. Orta doğuya gelen Tuğrul, güzergâhı üzerindeki devletleri kendine bağladı. İşte bu dönemde Selçuklu tabiiyetini ilk benimseyen ve Fâtîmîler adına okuttuğu hutbeyi Selçuklular adına okumaya başlayan devletlerden biri de Mervânîler oldu.⁹⁰ Bu durum Mervânî-Fâtîmî ilişkilerini zedeledi. Zira Mervânîler her ne kadar dinî bir otorite olarak Abbâsî halifesini tanımışlarsa da⁹¹ siyasî olarak Şîî-İsmailî Büveyhîler ve onlarla aynı dinî anlayışta olan Fâtîmîleri de tanımışlardı.⁹² Fâtîmîler'le olan ilişkiler öyle bir düzeye erişmişti ki Meyyâfârikîn'deki hükümdar sarayının aşçıları dahi Mısır'da Fâtîmî sarayına gönderilip orada eğitilmişlerdi.⁹³ Öte yandan Fâtîmî halifesi tarafından Mısır'ın önemli tekstil merkezlerinden Dimyât ve Tinnîs'te dokunan kumaşlardan her yıl Nasruddevle'ye yüklü miktarda gönderilirdi.⁹⁴ Mervânîler'in, Selçuklular'ın tâbii olmalarından dolayı Fâtîmîler'le bozulan ilişkilerin telafisi babından olacak ki 445 (1053-1054) yılında, Fâtîmî hâkimiyetindeki Kudüs'te Babu'l-Hıttâ diye bilinen ve Mescid-i Aksa'ya açılan bu önemli kapının hemen bitişiğinde iki binadan oluşan yapı bir hac konaklama tesisine dönüştürüldü ve bu kompleks sadece Diyarbekir'den gelen hacılara tahsis edilmek üzere vakfedildi.⁹⁵

449 (1057-1058) yılında Bizans ordusunda komutanlık yapan Herve Frankopolus emrindeki orduyla Mervânî şehri Ahlât'a saldırdı. Fakat Nasruddevle onun saldırısını etkisiz hale getirdi ve onu esir aldı.⁹⁶

Nasruddevle kendi döneminde sadece devlet yatırımıyla yetinmedi. Aynı zamanda sivil teşebbüslere de olanak tanıdı ve teşviklerde bulundu. Meyyâfârikîn'de Ebû Bekir Muhammed b. Ceriy adında zengin bir tüccar yaşamaktaydı. Ekonomik bir kriz esnasında bir gecede 20000 dirhem kazandığı hükümdara ulaştı. Bunun

⁹⁰ eş-Şîrâzî, Hibetullâh Ebû 'İmrân Musa b. Dâvud (ö. 470/1077), *Müzekkerâtu Dâ'î Duâtî'd-Devleti'l-Fâtîmîyye*, (Thk.: Arif Tâmir) Beyrut, 1983, 175-176.

⁹¹ Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah (ö. 820/1417), *Meâsiru'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, (Thk.: Abdussettâr Ahmed Ferrâc) Beyrut, 2006, 156.

⁹² Şîrâzî, *a.g.e.*, 142-147.

⁹³ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 175.

⁹⁴ Şîrâzî, *a.g.e.*, 146. Muhtemelen bu şehirlerden birinde dokunmuş ve üzerinde Nasruddevle'nin adı bulunan ipek bir elbise ve tanıtımı için bkz. Ugo Monneret de Villard, "Una iscrizione Marwanide su stoffa del secolo XI nella Basilica di S. Ambrogio a Milano", *Oriente Moderno*, 20 (1940) 10, 504-506.

⁹⁵ Michael Hamilton Burgoyne, "A Recently Discovered Marwanid Inscription in Jerusalem", *Levant-Journal of the British School of Archaeology in Jerusalem*, XIV, Jerusalem, 1982, 118-122.

⁹⁶ Blaum, *a.g.m.*, I, 58.

üzerine hükümdar onu saraya çağırdı ve işin aslını sordu. İbn Ceriy haberi verenin eksik söylediğini bilakis 20000 dinar olduğunu ve tümünü o esnada Nasruddevle'nin yanı başında duran oğlu Fadlûn'a vermek istediğini söyleyince Nasruddevle *"Allah korusun aksine biz senin malına mal katmalıyız. Vatandaşlarımdan bir tüccarın bir gecede bu kadar kazanç elde etmesinden dolayı Allah'a hamd etmeliyim."* dedi. Bunun üzerine İbn Ceriy *"Hükümdarım ben zengin biriyim ve bir süredir de insanlara yararlı olacağını düşündüğüm bir işte sarfedilmek üzere para biriktirmiştım. Şayet izniniz ve yardımınız olursa onu gerçekleştirmek istiyorum."* dedi. Nasruddevle *"Nedir bu yararlı iş?"* deyince İbn Ceriy, Meyyâfârikîn yakınlarındaki dağda bulunan Hanbâs Pınarı'ndan şehre su getirmek istediğini söyledi. Hükümdar bu düşüncüyü olumlu bulunca İbn Ceriy hemen çalışmalara başladı. İbn Ceriy su hattının geçtiği güzergâhlardaki evlerin bir kısmını satın aldı ve evini satmak istemeyenlerin ise evine su verilerek su hattını ilerletilmesi sağlandı. Önce kanallar kazılmaya başlandı. Şehrin batı tarafındaki şehir surları delinerek kanallar şehre getirildi. Sadece surlara kadar olan yerlerde yapılan çalışmalarda 50000 dinar harcandı. Ardından su kanalı şehrin ortasına getirildi. Yedi tane ana boru çekildi. Bu borular şehir camisine, çarşılar, tuvaletlere, hamamlara ve evlere bağlandı. Bu hizmet için İbn Ceriy toplam 100000 dinar harcamıştı. Meyyâfârikîn halkı daha önce kuyulardan su ihtiyacını temin ediyordu. Hamdânî hükümdarı Seyfuddevle sadece kendi sarayı için bir su kanalı yaptırmıştı. Ancak Nasruddevle dönemindeki bu yöntem ile şehrin tümü suya kavuşmuş oldu.⁹⁷

Nasruddevle aynı yöntemle bir diğer önemli kamu hizmeti temin etti. Şöyle ki; Meyyâfârikîn'de yer alan Ebu'l-Feth İbnu'l-Bihât isimli bir tüccar şehre gelen bir kervandan satın aldığı hammaddeyi aynı gün içerisinde sattı ve bu alışverişten 500 Bizans dinarı kazandı. Nasruddevle bunu duyunca onu saraya çağırdı ve işin aslını sordu. İbnu'l-Bihât anlatılanların doğru olduğunu söyledi ve kazandığı parayı Nasruddevlenin önüne koydu. Bunun üzerine Nasruddevle *"Ben kazandıklarını senden almak için seni getirtmedim. Aksine şehrimde bir günde bir tüccarın 500 dinar kazanıp kazanmadığını öğrenmek için seni çağırdım."* dedi. İbnu'l-Bihât bu parayı kendi malına katmayacağına dair yemin etti. Bunun üzerine Nasruddevle'nin önerisiyle İbnu'l-Bihât, Fetrâsâ Kalesi yakınlarındaki Benî Nûh köyünü satın alıp

⁹⁷ İbn Hamdûn, *a.g.e.*, II, 90-91; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 165-166.

gelirini Âmid'e bağılı Egil, Yemâniyye ve Cebâbire kalelerindeki muhafızlara vakfetti.⁹⁸

Nasruddevle döneminde bilim ve medeniyet zirveye ulaşmıştı. Nitekim tıp alanında önemli sayılabilecek ameliyatlardan biri olan katarakt ameliyatı dönemin ünlü göz doktoru Ammâr b. Ali el-Musulî tarafından Mervânî şehirleri olan Siirt ve Erzen'de gerçekleştirildi.⁹⁹

Nasruddevle sadece ülkesindeki insanların yaşam koşullarını iyileştirmekle kalmamış aynı zamanda kendi ülkesinde yaşayan hayvanların bile yaşam koşullarına karşı duyarlı davrandı. Hayvanlara karşı olan sevgi ve duyarlılığını anlatan bir olay 450 (1058-1059) yılında meydana geldi. Bu sene kış aylarından birinde yağın kırmızı bir kardan ötürü evcil ve yabani hayvanlar telef oldular. Yiyecek bulamayan hayvanlar şehir ve kasabalara indiler. İnsanlar bu hayvanları acımasızca öldürdüler. Merhamet sahibi olanlar ise bütün bir kış boyunca bu hayvanları evlerinde beslediler ve sonra da salıverdiler. Bütün bu yaşananlar Nasruddevle'ye ulaşınca derhal tahıl anbarlarının açılarak kuşlar için tarlalara ve dağlara buğday, arpa ve darı, hayvanlar için de çok miktarda ot ve saman bırakılması emrini verdi. Böylece birçok hayvan ve kuş felaketten kurtuldu. Nasruddevle bu uygulamayı ölünceye kadar sürdürdü.¹⁰⁰

Nasruddevle dönemi her açıdan huzur ve düzenin hâkim olduğu bir dönemdi. Nitekim Meyyâfârikîn'de yaşayan bir tabip, Nasruddevle'nin bu ülkeye hâkim olmasından sonra eskiden olduğu gibi veba salgınlarının artık yaşanmadığını ve insanların sağlıklı olduklarını, insanlar hastalanmayınca da doktorların işsiz kaldıklarından yakınmıştı.¹⁰¹

1.4.2. Nizâmeddîn Nasr Devri

Nasruddevle'nin 453 (1061-1062) yılındaki ölümünden sonra Mervânî Devleti'nin başına oğlu Nizâmeddîn geçti. Nizâmeddîn'in en önemli sorunu, kardeşi

⁹⁸ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 166-167.

⁹⁹ Max Meyerhof, *The Cataract Operations of Ammar İbn Ali al-Mawsili*, (Edit.: Fuat Sezgin) Frankfurt, 1996, 40, 44.

¹⁰⁰ Urfalı Mateos, *Vekayiname*, (Terc.: Hrant D. Andreasyan) Ankara, 2000, 109-110; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, (Thk.: Muhammed Abdulkâdir Ata ve Mustafa Abdulkâdir Ata) Beyrut, 1992, XVI, 71.

¹⁰¹ İbn Butlân, Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. Hasan b. Abdûn (ö. 458/1066), *Da'vetu'l-Etibbâ*, (Thk.: İzzet Ömer) Beyrut, 2003, 55.

Saîd ile aralarında yaşadıkları taht kavgası oldu. Bu taht kavgasından Nizâmeddîn başarılı çıktı.¹⁰² Nizâmeddîn Âmid şehrinin sur duvarlarına yeni burçlar ilave ettiği gibi Dicle Nehri üzerinde günümüzde On Gözlü Köprü diye bilinen köprüyü inşa ettirdi.¹⁰³

Nasruddevle'nin Selçuklular'la ittifak yönünde uyguladığı politika kendisinden sonra Nizâmeddîn Nasr tarafından da takip edildi ve bunun sonucu olarak da Mervânîler, Malazgirt Savaşı'na Selçuklular'ın yanında katıldılar. Meyyâfârikîn'den ayrılan Alparslan, önce Âmid'e oradan da Urfa'ya geçti. Bir süre burayı kuşattıktan sonra muhasarayı kaldırarak Haleb'e doğru yola çıktı. Bölgedeki bu hareketlilikten haberdar olan Bizanslılar hazırladıkları orduyla doğuya doğru yola çıktılar. Malazgirt'e gelen Bizans ordusu burada karargâh kurdu. Beraberinde sadece 4000 asker bulunan Alparslan içerisinde bulunduğu bu zor durumdan, Mervânîler'in 10000 kişilik ordusu ve savaş esnasında Bizans tarafında yer alan ve paralı asker olarak Bizans safında yer alan Peçenek ve Oğuzların saf değiştirmesi sayesinde kurtuldu. Rahve Ovası'nda karargâh kuran Alparslan ile Bizans İmparatoru arasında yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca iki ordu Zi'l-Hicce 463 (Ağustos 1071) tarihinde karşı karşıya geldi. Meydana gelen savaşın galibi ise Alparslan ve beraberindeki Mervânî ordusu oldu.¹⁰⁴ Fakat Mervânîler'in bu savaştan pek de kazançlı çıktıkları söylenemez. Çünkü Alparslan'ın ülkesine geri dönerken Ahlât ve Malazgirt'e kendi valilerini ataması sonucu bu iki şehir Mervânî idaresinden çıktı.¹⁰⁵

2.5. MERVÂNÎLER'İN GERİLEMESİ VE ÇÖKÜŞÜ

2.5.1. Nâsıruddevle Mansûr Devri

472 (1079-1080) yılında Nizâmeddîn'in ölümünden sonra tahta Nâsıruddevle Mansûr çıktı. Nizâmeddîn dönemi bölgenin refah düzeyi olarak en üst seviyede olduğu dönemlerden biridir. Mervânîler'in yıkılmasıyla bölgenin kaderi değişti. Huzur ve refah seviyesi gittikçe düştü. İbnu'l-Ezrak bu olumsuz durumu

¹⁰² İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 178-181.

¹⁰³ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 199-200; Berchem, *Amida*, 32.

¹⁰⁴ Sıbt İbnu'l-Cevzî, Yûsuf b. Kızıoğlu (ö.654/1256), "Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l A'yân (h.448-480)", (Yay.: Ali Sevim), *Belgeler*, XIV, Ankara, 1992, 166-172.

¹⁰⁵ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 190.

Nizâmeddîn'den sonra gelen Nâsıruddevle Mansûr idaresindeki Mervânî Devleti'nin Selçuklular tarafından yıkılmasına ve bölgenin el değiştirmesine bağlamaktadır. Zira ona göre Selçuklular bölgeye hâkim olduktan sonra Diyarbekir ve civarına zulüm, işkence ve harab hâkim oldu. Nitekim Artuklular döneminde yaşamış bir tarihçi olan İbnu'l-Ezrak bu durumdan bahsederken kendi yaşadığı dönemde bile bölgenin Nizâmeddîn döneminin yüz kat gerisinde olduğunu itiraf eder.¹⁰⁶

Nâsıruddevle Mansûr dönemi ise tam anlamıyla Mervânî mirasının tüketildiği bir dönem halini aldı. Meyyâfârikîn'deki Sûku'l-'Attârin (Atarlar Çarşısı)'de bir attar dükkânı işleten Ebû Sâlim adında ve Süryani asıllı olan Hıristiyan bir hekimi kendisine vezir tayin eden Mansûr, her işinde ona sonsuz bir güven içerisindeydi. Ancak bu aşırı güven beraberinde ihmalkârlığı doğurdu. Nihayetinde de devletin sonunu hazırladı.¹⁰⁷

Daha önce Mervânî sarayında uzun yıllar vezirlik yapmış olan Fahruddevle b. Cüheyr ise Bağdat'ta kendisinden sonra Abbâsî halifesine vezirlik yapan oğlu Amîduddevle'nin azledilmesinden sonra oğlunu da yanına alarak Melikşah'ın davetine icabet ederek İsfahân'a gitti. Fahruddevle İbn Cüheyr Nizâmülmülk'e Mervânîler'in hazinesinde bulunanlardan bahsetti. Nizâmülmülk de Melikşah'ı Mervânî ülkesine karşı bir sefer düzenlemeye ikna etti.

476 (1083-1084) yılında Fahruddevle öncülüğündeki Selçuklu ordusu yola çıktı. Bu durumu gören Mansûr Melikşah'a bir elçi heyeti gönderdi. Melikşah gelen heyete Meyyâfârikîn ve Âmid'in Mervânîler elinde kalabileceğini ancak geri kalan yerlerin ise Selçuklu topraklarına dâhil edileceğini bildirdi. Bu teklifi haber alan Mansûr teklifi değerlendirmek için veziri Ebû Sâlim'le görüştü. Ebû Sâlim teklifi reddetmesini ve onlara karşı direnmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Mansûr ülkesini teslim etmeyeceğini Melikşah'a bildirdi. Bunun üzerine Fahruddevle öncülüğündeki ordu harekete geçti. Ardından Melikşah, Artuk Bey önderliğinde takviye bir birliği yardıma gönderdi. Bunun üzerine Mervânî hükümdarı Mansûr Musul hâkimi Ukaylî hükümdarı Müslim b. Kureş'e haber göndererek yardım talebinde bulundu. Bu yardımına karşılık da ona Âmid'i verme vaadinde bulundu. Mansûr ve Müslim'in birleşik ordusu Fahruddevle komutasındaki orduya doğru yola çıkınca Fahruddevle dökülecek kandan dolayı tedirgin oldu. Bu esnada

¹⁰⁶ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 202-204.

¹⁰⁷ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 206.

Fahruddevle'nin tereddütünü öğrenen Türkmen birlikleri savaş ve yağmadan geri kalacakları endişesiyle civardaki Arap kabilelerine saldırıp yağmada bulundular, insanları esir aldılar. Bu taşkınlıkları yapanların Artuk Bey tarafından himayesi ise Fahruddevle ile aralarının açılmasına yol açtı. 478 (1085-1086) yılında Mervânî ülkesinin tümü Fahruddevle komutasındaki Selçuklu ordusu tarafından ele geçirildi.¹⁰⁸

2.6. DEVLETİ YENİDEN CANLANDIRMA TEŞEBBÜSLERİ

Mervânîler'in bölgedeki hâkimiyetleri bir asrı tamamladıktan sonra Melikşâh bu bölgeye hâkim oldu. Şevval 485 (Kasım-Aralık 1092) tarihinde Melikşâh'ın Bağdat'ta vefat ettiği Meyyâfârikîn'e ulaşınca şehir halkı içerisinde kargaşa çıktı. Şehir halkı Melikşâh'n yerine geçen oğlu Berkayaruk'a mektup yazarak şehri ona teslim etmek istediklerini söylediler. Fakat Berkayaruk henüz yönetim işlerini düzene koymakla meşgul olduğu için gelmekte gecikti. Selçukluların şehir yönetimiyle ilgilenmemeleri ve vali göndermemeleri üzerine bir grup Mansûr b. Mervân'ı çağırma teklifinde bulundu. Bu teşebbüsün başını ise Meyyâfârikîn'li şair Hasan b. Esed el-Fârikî çekti. İbn Esed şair ve nahivciliğinin yanı sıra siyasi yönüyle de Meyyâfârikîn'de dikkat çeken şahsiyetlerden biriydi. Onun sözünden çıkmayan öğrencileri ve taraftarları vardı. Taraftarları arasında gençler, cahil insanlar ve ayak takımı kimselerden oluşan kalabalık halk yığınları vardı. Bu esnada Irak'taki Harbî köyünde bulunan Mansûr, Melikşâh'ın öldüğünü duyunca Cizre'ye geldi ve şehri ele geçirerek buraya yerleşti. Cizre'de bulunan Mansûr da İbn Esed'e haber gönderdi ve ona birtakım vaatlerde bulundu. İbn Esed de onun vaatlerini kabul ederek Mansûr'u Meyyâfârikîn'e davet etti. Mansûr geldi ve 486 (1093-1094) yılında idareyi ele aldı. Ardından İbn Esed'i de devleti ihya eden anlamına gelen Muhyiddevle ünvanıyla kendisine vezir tayin etti. Bu arada kardeşi Melikşâh'ın ölümünü duyan Şâm ve civarının idarecisi Tâcuddevle Tutuş hemen harekete geçerek aralarında Rakka, Hâbûr, Rahbe ve Nusaybin gibi önemli şehirlerin de bulunduğu birçok yeri ele geçirdi. Çok sayıda insanın kanını dökmüştü. Mansûr'un Meyyâfârikîn'de tekrar yönetime gelmesini hoş karşılamayanlar şehir camisinde toplanıp Tutuş'a bir heyet

¹⁰⁸ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 206-211; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 286, 290-291 299-300.

göndermeyi kararlaştırdılar. Heyet Nusaybin’de bulunan Tutuş’un yanına vardı ve şehir idaresini devralması için ondan talepte bulundular. Bunun üzerine Tutuş beraberindeki Meyyâfârikîn’li heyetle beraber Âmid’e geldi. Bir süre sonra da Meyyâfârikîn önlerine geldi. Şehir halkı Meyyâfârikîn’i Tutuş’a teslim etti. Mansûr b. Mervân’ın ancak beş ay kadar süren bu ikinci hükümdarlığı Tutuş’un Rebîu’l-Evvel 486 (Nisan 1093) tarihinde şehre girmesiyle sona erdi. Böylece Mervânîler’in bu bölgedeki hâkimiyeti tamamen sona erdi.¹⁰⁹

Cizre’ye dönen Mansûr burada idareci oldu. Ancak bir süre sonra Melikşâh’ın komutanlarından Çökürmüş, Cizre’yi istila etti ve Mansûr’u da esir alarak bir Yahudi’nin evine hapsetti. Mansûr, bu Yahudi’nin evinde Muharrem 489 (Ocak 1096) tarihinde vefat etti. Eşi Sittunnâs, Mansûr’un cenazesini Cizre’den alıp Âmid’e getirdi. Burada sarayın tepesinde inşa edilen bir türbeye defnetti. Ardından da hacca gitti. Hac dönüşü Beşnevî diyarı olan Fenek’de satın aldığı bir kiliseye kapanarak kendisini ibadete verdi.¹¹⁰

¹⁰⁹ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 229-236.

¹¹⁰ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 247; İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 401.

2. BÖLÜM

3. MERVÂNÎLER DEVRİNDE DİNÎ GRUPLARIN FAALİYETLERİ ve BİRBİRLERİ ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

3.1. MÜSLÜMAN GRUPLAR ve FAALİYETLERİ

Mervânîlerin hâkimiyet sahası içerisinde yaşayan en büyük dini topluluk doğal olarak Müslümanlardan oluşmaktaydı. Kaynaklar, Mervânîler'in yayılım sahasında bulunan din mensuplarından bahsederken Sünnî mezheplerden Şâfiî, Hanbelî, Hanefî ve Mâlikî mezhebi mensuplarının yanı sıra Şiî mezheplerden İmâmîyye'nin mensuplarının da bulunduğunu kaydeder.¹¹¹

3.1.1. Şâfiîler

Mervânîler'in resmi fıkıh mezhebi Şâfiîlik'ti. Şâfiîlik, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî (ö. 204/820) tarafından kurulan ve daha sonra da öğrencileri tarafından geliştirilen bir fıkıh mezhebidir. Mervânîler bölgeye hâkim olduktan sonra Şâfiîliği yaymaya başladılar ve bu uğurda da ciddi uğraşlar sarfettiler. Bu amaçla yapılan en önemli faaliyet ise kendi dönemlerinde yaşayan meşhur Şâfiî âlimlerini ülkelerine davet etmek ve Şâfiî mezhebinin tedrisatı için uygun koşullar sağlamak oldu. İşte bu çabaların bir sonucu olarak da çok sayıda Şâfiî âlimi bu dönemde Mervânî ülkesine gelip yerleşti. Bu dönemde Meyyâfârikîn, Âmid, Cizre, Ahlât, Bitlis, Mardin, Hânî, Hîzân, Tanzâ ve Erzen şehirleri bu ilmi faaliyetlere beşiklik eden önemli ilim merkezleri haline geldi. İbnu'l-Esîr'in de ifade ettiği üzere Şâfiîliğin Mervânî ülkesinde yayılmasında en önemli rolü Nasruddevlenin desteğini alan Şâfiî fakihî Ebû Abdillâh el-Kâzerûnî oynamıştır.¹¹²

Ebû Abdillâh Muhammed b. Beyân b. Muhammed el-Kâzerûnî, Şâfiîliğin Mervânî ülkesinde yayılmasında en fazla payı olan kimsedir.¹¹³ Yetiştirdiği

¹¹¹ Makdisî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 380/990), *Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, (Edit.: M. J. De Goeje) Leiden, 1906, 142.

¹¹² İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 438.

¹¹³ Aslen İran'daki Kâzerûn şehrine mensup olan bu âlim çoğunlukla Âmid'de ikamet ederdi. Kâzerûnî fıkıh konusunda ünlü Şâfiî âlimi el-Mehâmilî'den ders aldı. Daha sonra Mervânî ülkesine

öğrencileri arasında Ebu'l-Mehâsin Abdulvâhid er-Rûyânî¹¹⁴, Abdulcelîl b. Abdulcebbâr b. Abdullâh b. Talha el-Mervezî¹¹⁵, Nasr b. İbrâhim b. Nasr el-Makdisî ez-Zâhid¹¹⁶ gibi fıkıh âlimleri yer almaktadır.

Kâzerûnî'den sonra onun çağdaşı olan Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî de Şâfiîliğin Mervânî ülkesinde yayılmasına katkıda bulunan âlimlerden biridir. Ebû İshâk el-İsferâinî'den Usul-ı Fıkıh ve Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'den de Furu-ı Fıkıh okudu. Tûsî, kendi döneminde Şâfiî mezhebinin usul ve furu konularında önde gelen âlimleri arasındaydı. 435 (1043-1044) yılında Mervânî hükümdarı Nasruddevle tarafından Meyyâfârikîn'de kadılık ve vakıf nazırlığı görevine getirildi. 449 (1057-1058) yılında ise bu görevden azledildi. Azledilince memleketi Tus'a geri döndü.¹¹⁷ Tûsî'nin öğrencileri arasında Ebû Tâlib Afîf b. Abdillâh el-İs'irdî¹¹⁸, Ebû Mansûr Dabbe b. Ahmed el-Şurûtî el-Mâkisini¹¹⁹, Ebû

geldi. Burada özellikle Âmid ve Meyyâfârikîn şehirlerinde fıkıh dersleri verdi. Bu dönemde kendisinden birçok kişi fıkıh eğitimi aldı. Kâzerûnî bir ara hac ibadetini eda etmek için yaptığı yolculukta yol üzerindeki Dımaşk'a uğradı ve burada hadis dersleri verdi. 437/1045-1046 yılında Ma'arratu'n-Nu'mân'da hadis rivayet etti. Fıkıh alanında *el-İbâne* isimli bir eser de kaleme alan Kâzerûnî 455/1063 yılında Meyyâfârikîn'de vefat etti. Kabri Meyyâfârikîn'de olup ortaçağda bölgedeki önemli ziyaret mekânları arasında yer almaktaydı. Yahsûbî, *a.g.e.*, 114; Silefî, *a.g.e.*, 127; İbn Asâkir, *a.g.e.*, LII, 165; Herevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr (ö. 611/1215), *Kitabu'l-İşârât fî Ma'rifeti'z-Ziyârât*, (Thk.: Janine Sourdell-Thomine) Dımaşk, 1953, 65; Subkî, *a.g.e.*, IV, 122-123.

¹¹⁴ Zî'l-Hicce 415 (Şubat/Mart 1025) tarihinde doğan Rûyânî ilk eğitimi dedesi ve babasından aldı. Nişâbur'da Nasr el-Mervezî'den okudu. Daha sonra Meyyâfârikîn'e geldi. Burada Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'den fıkıh ve hadis eğitimi aldı. Zamanının Şâfiî'si olarak kabul edildi. Taberistân'daki Nizâmîye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Sonra Amul'e yerleşti. 11 Muharrem 502 (21 Ağustos 1108) tarihinde Amul Camii'nde İsmailîler tarafından katledildi. *El-Bahr, el-Furûk, el-Hilye, et-Tecrîbe, el-Mübtade', Hakîkatu'l-Kavleyn, Menâsîsu's-Şâfiî* ve *el-Kâfi* isimli eserler kaleme aldı. Subkî, *a.g.e.*, VII, 193-194.

¹¹⁵ Mervezî, Dımaşk'ta yaşıyordu. Buradayken Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî ve daha birçok âlimden fıkıh öğrendi. Âmid'de Kadî Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. el-Hüseyn'den hadis dinledi. 468/1075-1076 yılında Selçuklular Dımaşk'ı alınca kadılığa tayin edildi. 23 Safer 479 (9 Haziran 1086) tarihinde vefat etti. İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXIV, 40-41; Subkî, *a.g.e.*, VI, 100.

¹¹⁶ İlim ve dindarlığın arasını bulan büyük bir âlimdi. Çok sayıda kitap kaleme aldı. Sûr şehrinde fakih Süleym er-Râzî'den fıkıh eğitimi aldı. Sonra Diyarbekir'e geldi ve burada Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'den fıkıh dersleri aldı. Âmid'de Hibetullâh b. Süleymân el-Cezerî'den hadis dinledi. Meyyâfârikîn'de de Ebu't-Tayyib Selâme b. İshâk b. Muhammed b. Dâvud el-Âmidî'den hadis dinledi. 9 Muharrem 490 (27 Aralık 1096) tarihinde Dımaşk'ta vefat etti. İbn Asâkir, *a.g.e.*, LIX, 295; Subkî, *a.g.e.*, V, 351-353.

¹¹⁷ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 162, 174; Nevevî, Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Muhtasaru Tabakâti'l-Fukahâ*, (Thk.: Adil Abdulmevcûd ve Ali Muavvid) Beyrut, 1995, 205-206; Subkî, *a.g.e.*, VI, 70.

¹¹⁸ Aslen Siirt'li olan bu âlim hadis konusunda uzman biriydi. Meyyâfârikîn'de Recep 453 (Temmuz/Ağustos 1061) tarihinde Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'den hadis dinledi. Ardından Âmid'e geldi ve hadis dersleri vermeye başladı. İbn Asâkir, *a.g.e.*, XV, 169-170.

¹¹⁹ 431/1039-1040 yılında Mâkisin şehrinde doğdu. 444/1052-1053 yılında Dabbe, kardeşi Ebû Muhamed el-Makisini ile birlikte Meyyâfârikîn'e Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den fıkıh öğrenmek üzere yola koyuldu. Âmid'de kırk gün bir ribatta kaldılar. Bu süre zarfında Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Kâsım el-İsbahânî'den ona ait üç cüzluk hadis kitabı *el-Fevâid*'i okudular.

Bekir Muhammed b. Ali b. Sadaka el-İs'irdî¹²⁰ ve daha birçok önde gelen Şâfiî fıkıh âlimi vardı.

Mervânî ülkesinin dışında ilmi faaliyetler yürüten ama Mervânî ülkesine gönderdiği öğrencilerle Şâfiîliğin yayılmasını sağlayan en önemli fıkıh âlimi kuşkusuz Ebû İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî'dir.¹²¹ Nitekim bir defasında Meyyâfârikîn'den biri fıkıh eğitimi almak için Bağdat'a Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın yanına gitti. Ebû Ya'la, gelen adama *"Sen Şâfiîsin ve senin geldiğin şehir ahalisi de Şâfiî mezhebine mensupken Hanbelî mezhebiyle ne diye ilgileniyorsun."* dedi. Adam, *"Bu mezhebi öğrenme isteğim sırf senden ötürüdür."* diye cevap verince Ebû Ya'la, *"Ama bunun sana bir faydası olmaz. Çünkü kendi şehrinde yalnız kalırsın ve fıkıh müzakere edecek kimseyi de bulamazsın. Bundan ötürü aranızda anlaşmazlıklar çıkar. Yalnız kalınca da yaşamın çekilmez olur."* dedi. Bunun üzerine adam, *"Doğrusu benim Hanbelî mezhebine karşı olan bu ilgim ve sevgim senin derin bilgiden ve dindarlığından ötürüdür."* şeklinde amacını açıklayınca Ebû Ya'la, onu *"Öyleyse ben sana benden daha hayırlı birisini göstereceğim. Bu kimse de Ebû İshâk eş-Şîrâzî'dir."* diyerek isteğinden vazgeçirmeye çalıştı. Bunun üzerine adam, *"Ama efendim ben onu tanımam ki."* deyince, Ebû Ya'la *"Ben seninle birlikte gelirim."* dedi. Ardından Ebû Ya'la kalktı ve adamla birlikte Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin evine gittiler.¹²² Bu olay Mervânî ülkesindeki Şâfiîler'in yoğunluğunu göstermesi ve Ebû

Ardından Âmid'den ayrılarak Meyyâfârikîn'e gittiler. Meyyâfârikîn'e ulaştıklarında Dabbe'nin kardeşi Ebû Muhammed, Kadı Tûsî için bir şiir irad etti. Bu iki kardeş burada Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî ve daha birçok fakihden de eğitim aldılar. Silefî, *a.g.e.*, 127.

¹²⁰ İs'irdî, Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî ve Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'nin yanında fıkıh eğitimi aldı. Zaman zaman Kadı Ebû Nasr b. Cercûr'un yerine Meyyâfârikîn kadılığı görevini yürütürdü. 468/1075-1076 yılında Mervânî hükümdarı Nizâmeddîn'in veziri Ebû Tâhir b. el-Enbârî onu Meyyâfârikîn kadılığına tayin etti. 490/1097 yılında vefat etti. İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 197-198, 228; a.y., *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Kısmu'l-Artukiyyin), 103.

¹²¹ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, yaşadığı dönemde İslam dünyasının doğusundan ve batısından birçok Müslümanın fetva sormak için başvurdukları önemli bir âlimdi. 393/1002-1003 yılında Fîruzâbâd'da doğdu ve burada büyüdü. Daha sonra Şîrâz'a gitti ve burada Ebû Abdillâh el-Beydâvî ve İbn Râmin'den fıkıh okudu. Ardından Basra'ya geçti. 415/1024-1025 yılında ise Bağdat'a gitti. Burada Ebu't-Tayyib et-Taberî'den Furû', Ebu Hatim el-Kazvînî'den de Usûlu Fıkıh okudu. Bağdat'ta yaşayan bu âlim önceleri Bâbu'l-Merâtib civarındaki bir mescitte fıkıh dersleri verdi. Daha sonra Selçuklu veziri Nizâmülmülk Dicle Nehri kıyısında Nizâmiye Medreseleri'nin en ünlülerinden Şîrâzî için yaptırdı. Şîrâzî başlarda bu medresede ders vermeye yanaşmadı. Ancak ısrarlar üzerine Zî'l-Hicce 459 (Ekim/Kasım 1067) tarihinden itibaren ders vermeye başladı. Şâfiî fıkıhına dair *et-Tenbîh* ve *el-Mühezzebe*, Hilâf ilminde *en-Nuket*, Usûlu Fıkıh'ta *el-Lumâ'*, *Şerhu'l-Lumâ'* ve *et-Tabsira*, Cedel ilminde *el-Maûne* ve *el-Mülâhhas*, biyografi konusunda *Tabakâtu'l-Fukahâ* ve *Nushi Ehli'l-İlm* gibi önemli eserler kaleme alan Şîrâzî 21 Cemâziye'l-Ahir 476 (5 Kasım 1083) tarihinde vefat etti. Subkî, *a.g.e.*, IV, 215-229.

¹²² Zehebî, *a.g.e.*, XXXII, 157-158.

İshâk eş-Şîrâzî'nin bu dönemdeki Şâfiîleştirme faaliyetlerindeki etkinliğini göstermesi açısından da ilgi çekicidir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî Mervânî ülkesinin Şâfiîleşmesinde önemli roller üstlenmiştir. Bunun en önemli göstergesi ise Mervânî ülkesinde Şâfiî fıkına dair tedrisatta bulunan âlimlerden birçoğunun onun öğrencileri olmasıdır. Ebû Muâz Muavviz b. Hasan b. Ali el-Hilâtî¹²³, Ebu'l-Ğanâim Muhammed b. Ferec el-Fârikî es-Sülemî¹²⁴, Fahrul-İslâm Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî el-Fârikî¹²⁵, Ebû Ali el-Hasan b. İbrahim b. Ali b. Burhûn el-Fârikî¹²⁶, Ebû Mansûr Sâlim b. Muhammed b. Mansûr el-'Umrânî¹²⁷ Mervânî ülkesinden Bağdat'a gelerek Şîrâzî'den fıkıh eğitimi alan ve ülkelerine döndüklerinde de Şâfiî fıkına dair tedrisat yapan âlimlerdir.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Bağdat'ta özellikle Abbâsî halifesi el-Muktedî Billâh'ın desteğini gördü. Öte yandan onun için Nizâmîye Medreseleri'nin en ünlülerinden birini inşa ettiren Nizâmülmülk de onu himaye eden devlet adamları arasındaydı. 469 (1076-1077) yılında Bağdat'ta Eş'arîler ve Hanbelîler arasında meydana gelen karışıklıklar esnasında Şîrâzî, Hanbelîlerin kendisine yönelik saldırılardan ötürü Bağdat'ı terk etmeye niyetlendi. Ancak halife Muktedî Billâh onu Bağdat'ta kalması için ikna etti. Fakat Şîrâzî, Nizâmülmülk'e mektup göndererek çıkardıkları

¹²³ Ahlât'ta yaşayan bu âlim erdemli ve verdiği hükümlerde adil davranmasından dolayı hukuki konularda kendisine sıkça başvurulmuş bir kimseydi. Silefi, *a.g.e.*, 387.

¹²⁴ Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin talebeleri arasında yer alır. Babası ile birlikte 440/1048-1049 yılında Bağdat'a gitti ve burada Şîrâzî'den fıkıh eğitimi aldı. Daha sonra Diyarbekir'e geri göndü. Burada fıkıh dersleri vermeye başladı. Ardından Cizre'ye gitti ve burada hadis dersleri verdi. İlmi ve dindarlığıyla tanınan bu âlim 492/1098 yılında vefat etti. Subkî, *a.g.e.*, IV, 193-194.

¹²⁵ Muharrem 429 (Ekim/Kasım 1037) tarihinde Meyyâfârikîn'de doğan ve burada yetişen Fahrul-İslâm Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, önceleri Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî ve Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den fıkıh eğitimi aldı. Bu arada Kâzerûnî'den hadis dersleri de aldı. Bir ara Âmid'e gitti ve burada Kâsım b. Ahmed el-Hayyât el-İsbahânî'den hadis dinledi. Hocası Muhammed b. Şâzân et-Tûsî 449/1057-1058 yılında Meyyâfârikîn kadılığından azledilince Şâşî de Irak'a doğru yola çıktı. Bağdat'a gelerek burada Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yanında kaldı. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan Şâşî 507/1113-1114 yılında Bağdat'ta vefat etti ve hocası Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile aynı mezara defnedildi. Subkî, *a.g.e.*, VI, 70-78.

¹²⁶ 10 Rebîu'l-Evvel 433 (7 Kasım 1041) tarihinde Meyyâfârikîn'de doğan İbn Burhûn ilk önce Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'nin yanında fıkıh okudu. Daha sonra da Bağdat'a giderek Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh eğitimi aldı. Uzun süre Vâsıt şehri ve ona bağlı yerleşim yerlerinin kadılığını yaptı. Vefatına kadar Vâsıt'ta kalıp fıkıh eğitimi verdi. Fıkıha dair *Fevâidu'l-Mühezzeb* ve *el-Kâfi* isimli eserler kaleme alan İbn Burhûn 22 Muharrem 528 (22 Kasım 1133) tarihinde Vâsıt'ta vefat etti. Subkî, *a.g.e.*, VII, 57-60.

¹²⁷ Âmid'de yaşayan bu âlim şehirdeki Şâfiîler'in imamıydı. Babası Ebû Bekir el-'Umrânî de Kur'an ilimleri ve Kıraat ilimlerinde büyük bir âlimdi. Bağdat'a giderek orada Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den Fıkıh eğitimi aldı. Ebû İshâk eş-Şîrâzî onun babası Ebû Bekir el-'Umrânî'ye kendi eliyle yazdığı bir mektupta ondan övgüyle bahsetti ve en gözde öğrencileri arasında olduğunu kaydetti. Hanefîler'in Âmid Müftüsü Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Kâsım el-Âmidî, kendi döneminde Şâfiî Fıkıhı konusunda değil Âmid'de Bağdat'ta bile onun denginin bulunmadığını söylerdi. Silefi, *a.g.e.*, 105-106.

kargaşadan ötürü onları şikâyet etti ve bu hususa ondan yardım istedi. 470 (1077-1078) yılında Hanbelîler Şîrâzî'ye dönük saldırılarını yenileyince Şîrâzî Nizâmülmülk'e tekrar mektup gönderdi. Hanbelîler Şîrâzî'nin Hanbelî mezhebini ortadan kaldırmaya niyetlendiği yaygarasını çıkardılar. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Şîrâzî'ye yazdığı cevabî mektubunda Bağdat bölgesinin genellikle Hanbelî olduğunun göz önüne alınması gerektiğini söyleyerek onu teskin etti.¹²⁸

Nizâmülmülk İslam dünyasının birçok şehrine Nizâmiye Medresesi kurmuştur. Bu medreselerden biri de en önemli Mervânî şehirlerinden biri olan Cizre'de yaptırdığı büyük bir medresedir.¹²⁹ Bu medresenin dışında Mervânî ülkesinde herhangi bir medresenin varlığı hakkında bilgiye sahip değiliz. Zira Mervânîler döneminde ilim tedrisatı daha çok camilerde yapıyordu. Nitekim Meyyâfârikîn ve Âmid camileri ibadethane oldukları kadar birer ilim mekânı olma görevi de görmüşlerdir. Mervânîler döneminde din eğitimi medreseler yerine daha çok camilerde veriliyordu. Nitekim Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî de derslerini çoğunlukla Meyyâfârikîn Camii'nde verdiği¹³⁰ gibi Hanbelî âlimi Ebu'l-Hasan el-Âmidî de Âmid Camii'ndeki maksurelerin birinde fıkıh dersleri veriyordu.¹³¹

Mervânîler döneminde Şâfiî fıkıhıyla meşgul olan ve tedrisatta bulunan âlimler arasında Ebu'l-Hasan Hamdûn b. Ali el-Hîzânî el-İs'irdî¹³², Fakih el-Hettâhî¹³³, Ebû Sâlih Abdussamed b. Abdurrahmân el-Hânevî¹³⁴ ve Ebu'l-Fadl Yahya b. Selâme b. el-Hüseyn et-Tanzî el-Haskefî¹³⁵ gibi âlimleri de saymak mümkündür. Burada hakkında bilgi verilen Şâfiî âlimlerin sayıca çokluğu Mervânîler'in bu mezhebin yayılması konusundaki çabalarının sonucunu göstermektedir.

¹²⁸ Subkî, *a.g.e.*, IV, 234-235.

¹²⁹ Ebû Şâme el-Makdisî, Şihâbuddîn Abdurrahmân b. İsmâil (ö. 665/1266), *er-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, tdk. İbrâhim Şemseddîn, Beyrut, 2002, I, 142.

¹³⁰ Subkî, *a.g.e.*, IV, 122.

¹³¹ İbn Receb, *a.g.e.*, I, 14

¹³² Hîzânî, Süleym b. Eyyub er-Râzî'den ilim öğrendi. Kendisinden de Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî rivayette bulundu. Bkz. es-Sem'ânî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (ö.562/1167), *Kitabu'l-Ensâb*, I-IV, (Tsh.: Abdurrahmân Mar'aşlî) Beyrut, 1998, II, 115.

¹³³ Silefî, *a.g.e.*, 294.

¹³⁴ Ebû Sâlih, Cemâziye'l-Ahir 459 (Nisan/Mayıs 1067) tarihinde Hânî'de doğdu. Sağlam bir yaşantıya sahip olan Hânevî Bağdât'a yerleşti ve burada Nizâmiye Medresesi'nde Şâfiî fıkıhını öğrendi. Bir süre Medîne'de kaldı. Receb 540 (Aralık/Ocak 1145) tarihinde Bağdât'ta vefat etti. Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 102; Silefî, *a.g.e.*, 227.

¹³⁵ 460/1067-1068 yılında Tanza'da doğdu. Fakat Hasankeyf'te yetişti. Daha sonra da Meyyâfârikîn'e yerleşti. Kendi döneminde tüm Diyarbekir bölgesinin müftülüğünü yapıyordu. Öğrencileri arasında Ali b. Mansûr el-İs'irdî ve Ebu'l-Abbâs el-Fârikî vardı. Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 271.

3.1.2. Hanbelîler

Hanbelîlerin en önde gelen alimlerinden Ebû Ya'la Muhammed b. el-Hüseyin el-Ferrâ'nın¹³⁶ eserleri arasında yer alan *Cevaâbâtü Mesâile Veredet min Meyyâfârikîn* isimli eserinde muhtemelen Meyyâfârikîn'deki Hanbelîler'in dini konularda sorduğu sorulara verdiği cevapları derlemişti.¹³⁷ Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Osmân b. el-Hüseyin el-Beredânî, Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın arkadaşıydı. Tahkik ehlinden bir âlimdi. Ayrıca edebiyat bilgisine de sahipti. Beredânî Meyyâfârikîn'e gelerek burada müderrislik ve müftilik yaptı. Cemaziyelahir 448 (Ağustos/Eylül 1056) tarihinde vefat etti.¹³⁸

Bu dönemde Mervânî ülkesindeki en önemli Hanbelî âlimlerinden biri de Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî el-Âmidî'dir. Erdem sahibi Hanbelî fakihlerden biri olan Bağdâdî Mervânî şehri Âmid'e yerleştikten sonra Ebu'l-Hasan el-Âmidî olarak tanınmaya başladı. Münazara yapmayı iyi bilen zeki biriydi. Şâfiî âlimleri Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebu'l-Hasan ed-Dâmegânî onun yanına sıkça gelip giderlerdi. Gece yaralarına kadar oturup sohbet ederlerdi. Onları bolca ikramlarla ağırlardı. Ebû Ya'la el-Ferrâ'dan fıkıh ve hadis eğitimi aldı. Ebû Ya'la'nın hocası olan İbn Hâmid'in Bağdat'ta bulunan el-Mansûr Cami'inde ders için oturduğu yerde oturup münazara ve fetva meclislerine iştirak ederdi. Bu durum 450 (1058-1059) yılına kadar devam etti. Bu sene içinde el-Besâsîrî isyanı meydana gelince ve Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh'ın başına gelenlerden dolayı Bağdat'ı terk ederek Âmid'e geldi ve burayı kendine yurt edindi. Bağdâdî 467 (1074-1075) veya 468 (1075-1076) yılında Âmid'de vefat etti. Kabri Âmid'de olup insanların sıkça ziyaret ettikleri bir yerdi. Âmidî, Hanbelî mezhebinin temel kaynakları arasına girecek olan ve dört cilt tutarında olan *Umdetu'l-Hâdır ve Zâdu'l-Musâfir* isimli bir kitap kaleme aldı.¹³⁹ Bu kitap mezheble ilgili eşsiz bilgileri kapsayan mükemmel bir

¹³⁶ Kendi döneminde Usûl ve Furû' konularında Hanbelîler'in en önde gelen âlimlerinden biridir. 380/990-991 yılında doğdu. Hanbelîler mezheb konusunda ona uyar ve fıkıh derslerinde onun eserlerini okurlar ve kaynak edinirlerdi. Onun sözüyle fetva verirler ve onun her konudaki görüşüne itimad ederlerdi. Ebû Ya'la el-Ferrâ, Kuran ilimleri, hadis, fıkıh ve Kelam gibi ilimlere vakıf biriydi. İbn Ebî Ya'la, *a.g.e.*, III, 361.

¹³⁷ İbn Ebî Ya'la, *a.g.e.*, III, 384.

¹³⁸ İbn Ebî Ya'la, *a.g.e.*, III, 354.

¹³⁹ İbn Ebî Ya'la, *a.g.e.*, III, 433-434; İbn Receb, *a.g.e.*, I, 11-14.

eserdi. Bu eseri telif ederken İbn Ebî Musa'nın *el-İrşâd* isimli eserinden yararlandı. Kendisinden sonra gelen Hanbelî bilginleri bu eserden sıkça alıntı yaptılar.¹⁴⁰

Bağdâdî'nin Âmid'de çok sayıda talebesi oldu. Önde gelen talebeleri arasında Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Gâzî el-Bidlîsî¹⁴¹ de vardı. Bidlîsî ondan Hallâl'a aid *Kitabu's-Sünne*'yi okudu. Âmid'deyken derslerine gelen talebelerinden Ebu'l-Kâsım b. Ebî Ya'la¹⁴² da Hanbelî mezhebi ve Hilaf ilmi konularında Bağdâdî'den çokça istifade etti.

Hanbelî mezhebine mensup Mübâreke bt. Ebi'l-Kâsım el-Hanbelî isimli bu kadın âlim Hani (Hânî)'de yaşıyordu. Hadis konusunda bilgin olan bu kadın Âmid'deki muhaddis el-Kâsım b. İshâk el-İsbahânî'den hadis eğitimi aldı. Hocası İsbahânî tarafından telif edilmiş olan üç cüzluk *el-Fevâid* isimli hadis eserini rivayet ederdi.¹⁴³

3.1.3. Malikîler

Mâlikî mezhebinin en önde gelen âlimlerinden biri olan Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî el-Mâlikî, Meyyâfârikîn'e geldi ve burada Abdulazîz el-Kettânî ile görüştü. Daha sonra Meyyâfârikîn'den ayrılarak Siirt'e doğru hareket etti. Bu şehrin Mervânîler dönemindeki valisi İbn Allûn adında biriydi. Her mevsim yanında şairler bulunurdu. İbn Allûn, şairlerin irad ettikleri şiirleri Kadı Abdulvehhâb'a sunardı. Bir süre önemli bir Mervânî şehri olan Siirt'de kadılık da yaptı.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Bu alıntılar için bkz. İbn Kudâme el-Makdisî, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv) Kahire, 1992, I, 43, 72, 292; II, 68, 97, 99, 107; IV, 273-274, 480.

¹⁴¹ Önde gelen Hanbelî fakihlerden biriydi. Önceleri Âmid'de Ebu'l-Hasan el-Âmidî'den fıkıh öğrendi ve Hadis dinledi. Bidlîsî fıkıh konusunda derin bilgi sahibi olunca etrafında çok sayıda talebe toplandı. İbn Receb, *a.g.e.*, I, 373.

¹⁴² Ebu'l-Kâsım b. Ebî Ya'la, 7 Şaban 443 (14 Aralık 1051) tarihinde doğdu. Birçok âlimden hadis dinledi. İlim öğrenmek ve hadis dinlemek için Vâsıt, Basra, Kûfe, Ukberâ, Musul, Cizre ve Âmid gibi birçok şehri dolaştı. Âmid'de babasının öğrencisi Ebu'l-Hasan el-Bağdâdî'den Hilâf ilmi ve Hanbelî fıkıhına dair dersler aldı. Cerh-Ta'dîl, Künâ ve Ricâl konularında bilgi sahibiydi. Birçok âlimden kıraat okudu. 469/1076-1077 yılında Mekke'ye gitti. 469 yılı Zi'l-Kade ayının sonlarına (Haziran 1077) doğru vefat etti. İbn Ebî Ya'la, *a.g.e.*, III, 435-438.

¹⁴³ Silefî, *a.g.e.*, 388.

¹⁴⁴ 7 Şevvâl 362 (11 Temmuz 973) tarihinde Bağdat'ta doğdu. Kendi döneminde Mâlikî mezhebinin önde gelen âlimleri arasında yer almaktadır. Mâlikî mezhebinin önemli kaynakları arasında yer alan *et-Telkîn*, *el-Ma'ûne* ve *Şerhu'r-Risâle* gibi önemli eserler telif etti. Kendi memleketi olan Bağdât'ta yetiştirdi. Irak'taki Bâderâyâ ve Bâkûsâyâ şehirlerinde kadılık yaptı. 413/1021-1022 yılından 419/1028-

Nasruddevle döneminde Diyarbekir bölgesinin baş kadısı Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ahmed b. Seleme er-Rebeî el-Mâlikî'dir. 409 (1018-1019) yılında Meyyâfârikîn kadılığına getirildi. Ebû Bekir Muhammed b. el-Muhavvir ile birlikte vakıf nazırlığı görevini yürüttü. 415 (1024-1025) yılında Nasruddevle Âmid'i ele geçirince Âmid kadılığı görevini de ona verdi. Bunun üzerine bir ay Meyyâfârikîn'de ve bir ay da Âmid'de kadılık yapmaya başladı.¹⁴⁵

3.1.4. Hanefîler

Mervânîler döneminde Hanefîler'in ciddi bir varlığından söz etmek güçtür. Zira bu bölgede Hanefîlik, Selçukluların gelişinden sonra yayılmaya başlamıştır. Mervânî ülkesinde Hanefî mezhebinin yayılmasında özellikle Artuklu beyliğinin katkısı büyüktür. Nitekim Mervânîler döneminin sonu ve Artuklular döneminin başlangıcında bölgede Hanefî âlimlerin varlığına rastlıyoruz. Mervânîler döneminde Âmid'de bulunan fakih ve Mutezile Kelamcısı Ebû Yûsuf el-Kazvîni¹⁴⁶ önde gelen Hanefî âlimiydi. Ebû Nasr Ahmed b. Abdulmü'min de Âmid'de hatiplik yapan Hanefî âlimiydi.¹⁴⁷ Ebu'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Kâsım el-Âmidî ise Hanefîler'in şehirdeki müftüsüydu. Öğrencisi fakih Ebû Tâhir el-Cürcânî, Âmid'deki önde gelen hatiplerden biriydi.¹⁴⁸

1029 yılına kadar Bağdât'ta kadılık yapan Abulvehhâb el-Mâlikî 419 yılı Şevvâl ayında (Ekim/Kasım 1028) Dımaşk'a giderek orada hadis rivayetinde bulundu. 420 yılı Cemâziye'l-Evvel (Mayıs/Haziran 1029) ayında Dımaşk'tan ayrıldı ve Mısır'a doğru hareket etti. Yol üzerinde Ma'arratu'n-Nu'mân'a uğradı ve burada Ebu'l-'Ala el-Ma'arrî ile görüştü. 422 yılı Şaban ayında (Temmuz/Ağustos 1031) Mısır'da vefat etti. Yahsûbî, *a.g.e.*, 114-115; İbn Bessâm eş-Şenterîni, Ebu'l-Hasan Ali (ö. 543/1148), *ez-Zahîre fî Mehâsini Ehli'l-Cezîre*, I-VII, (Thk.: İhsân Abbâs) Beyrut, 1980, II-4, 517; İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXVII, 337-341.

¹⁴⁵ Dımaşk, Şîrâz, Balasagun, Bağdât ve Sûr şehirlerinde hadis dinledi. Daha sonra Meyyâfârikîn'e geldi ve burada kendisinden Abdulazîz el-Kettânî ve Ebu'l-Feth Abdulcebbâr b. Abdullâh b. Burze el-Erdustânî hadis dinlediler. 429/1037-1038 yılındaki vefatına kadar hadis dersleri vermeye devam etti. Nitekim 429/1037-1038 yılında Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Ömer el-Âmidî'ye hadis yazdırdı. İbn Asâkir, *a.g.e.*, XV, 16-17; İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, 116, 127, 146.

¹⁴⁶ Abdusselâm b. Muhammed b. Yusuf b. Bundâr el-Kazvîni 391/1001 yılında Kazvîn'de doğdu. Aşırı bir Mutezile savunucusuydu. Kaleme aldığı büyük Tefsir'inde daha çok Mutezile'nin görüşlerine yer verdi. 478/1085-1086 yılında Şâm'da bulundu. 488/1095 yılında vefat etti. Râfîi, Abdulkereîm b. Muhammed (ö.623/1226), *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, (Thk.: Azîzullâh el-Utâridî) Beyrut, 1987, III, 178-180.

¹⁴⁷ Silefi, *a.g.e.*, 16.

¹⁴⁸ Silefi, *a.g.e.*, 106.

3.1.5. İmâmîler

Mervânîler döneminde Mervânîler'in başkenti Meyyâfârikîn'de İmâmîler'in varlığını o dönemdeki dini liderlerinden biri olan Şerîf el-Murtaza'ya¹⁴⁹ gönderdikleri sorulara verdiği cevapların derlendiği *Cevâbâtü'l-Mesâilî'l-Meyyâfârikiyyât* isimli fetva mecmuasından anlamaktayız. Nitekim bu mecmuanın girişinde Meyyâfârikînli İmâmîler Şerîf el-Murtaza'dan teberrükten de olsa kendi görüşlerini yazılı bir doküman halinde göstermesini istediler. Şöyle ki; “Bizler (*Meyyâfârikîn'deki İmâmîler*) çoğu zaman dinin prensiplerini sorup öğrenebileceğimiz, dindarlığına ve dürüstlüğüne güvenebileceğimiz birilerini bulmakta sıkıntı çekiyoruz. Sizden en önemli isteğimiz, gönderdiğimiz sorulara karşılık verdiğiniz cevapları kendi elyazınızla yazılmış surette bizlere göndermenizdir. Size sorduğumuz meselelerin birçoğunun cevabı mezheb imamlarımızın kitaplarında da mevcuttur. Ancak biz bu soruların cevabını sizin kıymettar elyazınızla görmek istedik. Böylece biz artık doğrudan bu fetvalara başvuracağız ve dayanacağız. Bizim isteğimiz fetvanın kendisidir. Delilini yazmanızı istemiyoruz. Allah bizleri merhametinden yoksun bırakmasın.”¹⁵⁰ Meyyâfârikînli İmâmîler gönderilen cevaplarla yetinmediklerini fıkhi konularda karşılaştıkları problemleri çözmek için Ali b. Musa b. Bâbeveyh el-Kummî¹⁵¹, Ubeydullâh el-Halebî¹⁵² veya eş-Şelmeğânî'nin kitaplarına başvurduklarını bildirdiler.¹⁵³ Buradan hareketle Mervânî başkentinde yaşayan İmâmîlerin dini liderleriyle aktif bir iletişim

¹⁴⁹ 355/965-966 yılında doğan Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Mûsa el-Murtaza, Kelam, Fıkıh, Usulu Fıkıh, Edebiyat, Nahiv, Şiir, Meani ve Lügat gibi birçok ilimde bilgi sahibi eşsiz bir âlimdi. Birçok eser kaleme aldı. Bu arada Musul, Trablus, Haleb, Mısır, Deylem, Nâsıra, Tûs, Cürcân ve Sayda gibi değişik şehirlerden kendisine gönderilen ve farklı konularla ilgili mektuplara verdiği cevapları topladığı mecmualar telif etti. Rebîu'l-Evvel 436 (Eylül-Ekim 1044) tarihinde vefat etti. et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö. 460/1068), *el-Fihrist*, (Thk.: Müessesetu Neşri'l-Fekâhe) 164-165.

¹⁵⁰ Şerîf el-Murtaza, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Mûsa (ö. 436/1044), “*Cevâbâtü'l-Mesâilî'l-Meyyâfârikiyyât*”, *Resâilü's-Şerîf el-Murtaza*, (Thk.: Mehdi Recâî) Kum, 1984, 271.

¹⁵¹ İbn Bâbeveyh el-Kummî, kendi döneminde İmâmîlerin en büyük âlimlerinden biriydi. Özellikle Fıkıh konusunda derin bir bilgiye sahipti. Fıkıh ve Kelam konusunda çok sayıda eser kaleme aldı. En-Necâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 450/1058), *Ricâlu'n-Necâşî*, (Thk.: Muhammed Cevâd en-Nainî) Beyrut, 1988, II, 89-90; Tûsî, *a.g.e.*, 157.

¹⁵² Ubeydullâh b. Ali b. Ebî Şu'be el-Halebî, aslen Kûfe'li olup daha çok Halep'te yaşadı. İmâmîler'in başvurduğu âlimlerden biriydi. Daha çok kaleme aldığı eseriyle tanınır. Bu eserini İmam Ca'fer-i Sâdık'a arz etti. İmam Ca'fer eseri tashih etti ve muhalifler (Sünnîler) içerisinde böyle bir eser kaleme alanın olmadığını söyledi. Necâşî, *a.g.e.*, II, 37-38; Tûsî, *a.g.e.*, 174.

¹⁵³ Şerîf el-Murtaza, *a.g.e.*, 279.

halinde oldukları sonucuna ulaşmaktayız. Bu konuda herhangi bir engellenmenin de söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

“Dindarlığına ve adil olduğundan emin olmadığımız kimselerin ardında namaz kılabilir miyiz sorusuna, cemaatle namaz kılarken tabi olunacak imamın adil olması gerekir. Ehl-i Beyt’e göre Fasık bir kimse imam olamaz.” diye cevap verdi. Meyyâfârikînîliler’in *“Muhaliplerin (Sünnîler) ardından Cuma namazı kılmak caiz midir?”* şeklinde yönelttikleri soruya da *“Adil bir imam olmadan Cuma namazı kılınmaz. Şayet aksi bir durum söz konusuysa öğle namazı dört rekât olarak kılınır. Takiyye olarak İmamlığa uygun olmayan biriyle namaz kılmak zorunda kalındığında ise Cuma namazından sonra öğle namazının tekrar kılınması gerekir.”* şeklinde cevap verdi.¹⁵⁴ Meyyâfârikîn’de yaşayan İmâmîler’in namaz hakkında sordukları bu sorularda ‘muhalif’ olarak nitelendirdikleri Sünnî çoğunluğun ardından namaz kılmanın cevazını sordukları anlaşılmaktadır.

Ezanla ilgili olarak sorulan *“Muhalipler Sabah ezanında es-Salatu Hayrun mine’n-Nevm gibi bir ilavede bulunuyorlar. Bu cümleyi bizim de söylememiz caiz midir?”* sorusuna ise *“Her kim sabah ezanında böyle bir şey ilave ederse bir bidat çıkarmış olur. Sünnet’e ve Ehl-i Beyt imamlarının icmasına karşı çıkmış olur.”* diyerek¹⁵⁵ muhaliflerinin uygulamalarına karşı mezheb taraftarlarını uyarmıştır.

“Mümin biri muhalif olan anne-babası ve akrabaları için Allah’tan bağışlama dileyebilir mi?” sorusuna *“Akraba olsalar bile Kâfirlere onlara merhamet etmek ve onlar için Allah’tan bağışlama dilemek caiz değildir. Çünkü Allah, kâfirlerin sonunu getirmiştir. Onlar için şefaet yoktur. Allahın sevmediği kimselere acımak ve bağışlama dilemek câiz değildir.”* şeklinde ve *“Fıtır Sadakası ve Zekât gibi yardımlar Müslüman yoksullara mı özgüdür yoksa bütün yoksullara verilebilir mi?”* şeklindeki soruya da *“Fıtır Sadakası, Zekât ve benzeri mali yardımları muhaliflere vermek caiz değildir. Çünkü bu onların muhalefetlerinin azmasına hatta küfre varmasına bile yol açabilir. Her kim sözü edilen nitelikteki bir kimseye Zekât veya Fıtır Sadakası verecek olursa bunları tekrar vermesi gerekir. Hatta mezheb imamlarımız bu konuda daha da ileri giderek fasık kişi mümin de olsa ona Zekât vermenin haram olduğunu söylediler.”* tarzındaki cevapları¹⁵⁶ muhaliflere

¹⁵⁴ Şerîf el-Murtaza, a.g.e., 271-272.

¹⁵⁵ Şerîf el-Murtaza, a.g.e., 279-280.

¹⁵⁶ Şerîf el-Murtaza, a.g.e., 289.

karşı olan olumsuz bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Tabii ki verilen bu fetvalar Meyyâfârikîn'de yaşayan İmâmîlerin muhalifleri olarak nitelendirdikleri Sünnîlere karşı tutumlarını belirleyen önemli faktörler olmuştur. Fetvalardan hareketle durumun pek de müsbet olduğu söylenemez.

“Eşi de Zimmî olan bir Zimmî sonradan Müslüman olursa bu durumda kadın adamdan boş olur mu yoksa eskisi gibi devam ederler mi?” sorusuna *“Zimmî bir erkek ile Zimmî bir kadının nikâhı eşlerden birinin Müslüman olması halinde fasid olmaz. Aksine olduğu gibi kalır. Ümmet içerisinde bunun aksini düşünen yoktur.”* diyerek¹⁵⁷ cevap verir.

“Müslüman biri kan bağı bulunan Hristiyan bir yakınına mirasçı olabilir mi?” sorusuna ise *“Bizim mezhebimize göre Müslüman biri kâfir birine mirasçı olabilir ancak kâfir, müslümana mirasçı olamaz. Her iki din mensuplarının da birbirine mirasçı olamayacağına dair aktarılan haber ise karşılıklı olarak mirasçı olunamayacağını ifade eder. Burada söz konusu olan ise tek taraflı olarak mirasçı olmaktır.”* diyerek¹⁵⁸ Hristiyanlar'la olan münasebetlere ilişkin bir görüş bildirmektedir.

İmâmîler'den Mervânîler döneminde dikkat çeken en önemli şahsiyet kuşkusuz Mervânîlerin saray şairlerinden biri olan Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Dâvud el-Kurdî el-Beşnevî'dir.¹⁵⁹ Kaleme aldığı şiirlerde Ehl-i Beyt'e ve imamlara sıkça vurguda bulunur. Allah'tan başka ilah olmadığı, Hz. Muhammed Mustafa'nın O'nun peygamberi, Hz. Ali'nin peygamberin kardeşi, Hz. Fatıma'nın da temiz ve peygamberin kızı olduğunu bildikten sonra Allahu Teala'nın onun canını hangi diyarda alacağını ve nerede yatacağını, eziyet çekip çekmeyeceğini umursamadığını söyler.¹⁶⁰ Peygamberlerden sonra uyulacak kimse olarak 12 imamı gördüğünü ve

¹⁵⁷ Şerîf el-Murtaza, *a.g.e.*, 299.

¹⁵⁸ Şerîf el-Murtaza, *a.g.e.*, 303.

¹⁵⁹ Cezîretü İbn Ömer (Cizre) civarında yaşayan Beşnevî aşiretine mensup bu zat Mervânîler döneminin meşhur şairlerinden biridir. Fenek kalesinin hâkimi olan Beşnevî hükümdarının amcazadesiydi. Kaleme aldığı en önemli eserleri *Resâilu'l-Beşnevîyye*, *Kitabu'd-Delâil* ve *Dîvânü's-Şi'ir*'dir. İbnu'l-Esîr tarafından nakledilen şiirlerinde ise Beşnevî aşiretinin, Bâz b. Dostek'e ve onun yeğenleri olan Mervânîlere verdiği desteklerden söz eder. Şiirlerine milli temalar hâkimdir. Beşnevî, 465/1072-1073 yılında vefat etti. İbn Şehrâşub, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (ö. 588/1192), *Meâlimu'l-Ulemâ fi Fihristi Kutubi's-Şia ve Esmâi'l-Musannifin*, tkd. Muhammed Sâdık Âlu Bahri'l-'Ulûm, Beyrut, 42; İmâdeddin el-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed (ö. 597/1201), *Harîdetu'l-Kasr ve Cerîdetu'l-Asr*, I-XIII, (Thk.: Şükrü Faysal) Dimaşk, 1955, II, 451; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, 434.

¹⁶⁰ İbn Şehrâşub, *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib*, III, 101-102, 202, 319, 327.

onların tuttuğu yolu tutarak Rabbine hidayetle yöneleceğini söylemektedir.¹⁶¹ Kendisini Hz. Muhammed'in Ehl-i Beyti'nin sevgisine bağladığını, onların dostu düşmanlarının düşmanı olduğunu, onların yıldız gibi oldukları kurtuluş gemisi olduklarına, imamların yolunun dedeleri Hz. Muhammedin yolu olduğu ve dini konularda fetva makamı olduklarını söyler.¹⁶² Fatıma'nın geçtiği yerlerde bereket olur, zalimin işlediği zulümden dolayı yüzünün kararacağını hak ehlinin ise yüzlerinin ağaracağını, cennet ve cehennemin tayin edicisi kendi efendisi olduktan sonra cehennemin kendisini yakmayacağını ilave eder.¹⁶³ Daha sonra Hz. Ali'nin halife seçiminde yaşananları, Gadîr-i Hûm olayına atıfta bulunur Hz. Ali ve yandaşlarının velayetten dolayı sevindikleri karşıtlarının ise bu sevinçten mahrum kaldıklarını, Hz. Muhammed'in Hudeybiye günü onun ilmine adaletine kılıcının üstünlüğüne şahitlik ettiğini ifade eder.¹⁶⁴

3.2. MERVÂNÎ HÜKÜMDARLARININ MÜSLÜMAN GRUPLARLA İLİŞKİLERİ

Şafiî alimlerinden Ebu'l-Murcî Seâde b. el-Hüseyin b. Bekr, 429 (1037-1038) yılında Kadı el-Hüseyin b. Seleme el-Mâlikî vefat edince Nasruddevle tarafından Meyyâfârikîn kadılığı görevine getirildi. Bu görevini sürdürürken bir ara Ukaylî hükümdarı Karvâş ile Nasruddevle arasında savaş meydana geldi. Bu esnada Kadı Ebu'l-Murcî kâtibi İbnu'l-Fatîrî'ye Musul'da bulunan bir arkadaşına hitaben bir mektup yazdırdı. Bu mektupta ondan Meyyâfârikîn'de nüshaları bulunmayan bazı fıkıh kitapları istiyordu. İbu'l-Fatîrî mektubu aldı ve çıktı. Yolda Musul'a giden birini görünce mektubu ona teslim etti. Adama mektubu sahibine teslim edip cevabını ve mektupta istenenleri getirmesi karşılığında da beş dinar verdi. Bu olup bitenleri Nasruddevle'nin askerlerinden biri duydu ve derhal Nasruddevle'ye gidip kadının Musula bir mektup yazdığını bildirdi. Nasruddevle Kadı Ebu'l-Murcî'yi huzura getirip ona mektubu sordu ancak kadı böyle bir şeyin olmadığını söyledi. Ona yemin ettirdi ve ardından kâtip İbnu'l-Fatîrî'yi getirtti. Nasruddevle kâtibe

¹⁶¹ İbn Şehrâşub, *a.g.e.*, I, 316.

¹⁶² İbn Şehrâşub, *a.g.e.*, IV, 42, 49, 272.

¹⁶³ İbn Şehrâşub, *a.g.e.*, II, 70, 160.

¹⁶⁴ İbn Şehrâşub, *a.g.e.*, III, 41, 44, 46.

mektubu sorunca kâtip ben falan şâhısa falan fıkıh kitabı için bir mektup kaleme aldım, dedi. Fakat Ebu'l-Murcî'nin inkâr etmesi ve yemin etmesinden dolayı İbnu'l-Fatîrî'ye inanmadılar. Bunun üzerine Kadı Ebu'l-Murcî saraya çıkarıldı. Yakındaki burçlardan birinde oturtuldu ve kapısı dışardan çamurla sıvandı. Ölünceye kadar da burada kaldı.¹⁶⁵

Hanefî fakihî ve Mutezile kelmâcısı Ebû Yûsuf el-Kazvînî Nasruddevle'nin muhtemelen Âmid surlarında yaptırdığı tamirlerden sonra şehir surlarını ona göstererek “Şehir surlarının sağlamlığı ve güzelliği hakkında ne düşünüyorsun?” sorusuna Kazvinî'nin, “Geceleri seni düşmandan korur. Gelip geçenlere karşı savunur. Ancak seni mazlumun bedduasından korumaz.” diyerek verdiği cevap¹⁶⁶ din adamlarının Nasruddevle'ye karşı düşüncelerini ifade ederken gösterilen müsamahayı ortaya koymaktadır.

3.3. HRİSTİYAN GRUPLAR VE FAALİYETLERİ

Mervânîlerin hâkim oldukları Kuzey Mezopotamya coğrafyasında yaşayan en önemli Hristiyan topluluk kuşkusuz Semitik dillerden Aramice'nin bir diyalektiği olan Süryanice'yi konuşan Süryaniler'dir. Urfa, Nusaybin ve Musul şehirleri Süryaniler'in önemli kültürel merkezleridir. VI. yüzyıldan sonra bütün Süryaniler Antakya Patrikliğine bağlı üç büyük mezhebe ayrıldılar. Bunlar Nastûrîler (Doğu Kilisesi), Yakubîler (Süryani Ortodoks Kilisesi) ve Melkîler (Antakya Ortodoks Kilisesi)dir.

Mervânîler döneminde sözü geçen mezheplere bağlı Süryani Hristiyanlar ülkenin hemen her tarafında bulunmaktaydılar. Önemli Mervânî şehirlerinden Meyyâfârikîn'de *Deyru Mar Toma*¹⁶⁷, Cizre'de *Deyru'l-Cûdî*¹⁶⁸ ve 'Umr Ekmûn¹⁶⁹

¹⁶⁵ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 146,161-162.

¹⁶⁶ İbn Hamdûn, Muhammed b. Hasan (ö. 563/1167), *et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye*, (Thk.: İhsân Abbâs ve Bekr Abbâs) Beyrut, 1998, VII, 210.

¹⁶⁷ Kimi kaynaklarda Mar Koma veya Bar Koma Manastırı olarak da geçen bu Hristiyan mabedi Meyyâfârikîn'e iki fersah uzaklıktaki yüksek bir tepe kurulmuştur. Bu manastırda kutlanan ve buraya özgü olan bir bayram vardı. Her yerden akın akın gelen insanlar burada dilek tutar ve hediyeler sunarlardı. Manastırın alt tarafında içersinde yağmur sularının biriktiği bir havuz vardı. Manastıra adını veren Bar Koma isimli şahsın ise Hz. İsa'nın havarilerinden biri olduğu iddia edilirdi. Manastırın içersindeki bölümün kapıları açılır ve insanlara teşhir edilirdi. Makdisî, *a.g.e.*, 146; Şâbuştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 388/998), *ed-Deyârât*, (Thk.: Korkis Avvâd) Beyrut, 1986, 304.

Nusaybin’de ‘*Umrû’z-Za‘ferân*¹⁷⁰, Siirt’te ise ‘*Umr Ahvîşâ*¹⁷¹ gibi önemli Hristiyan mabed ve eğitim merkezlerinin bulunması Hristiyan yoğunluğunun en önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Hristiyanların bölgedeki en önemli merkezlerinden bir diğeri Rûhâ (Urfa)’dır. Halkının çoğunluğu Hristiyanlar’dan oluşan bu şehirde kutsal kabul edilen büyük bir kilisenin yanı sıra üçyüzden fazla kilise ve manastır vardı.¹⁷² Hasankeyf, bu dönemde Hristiyanlar’ın yoğun bir şekilde yaşadığı ve çok sayıda kilisenin mevcut olduğu bir diğer önemli şehir olarak dikkatleri çekmektedir.¹⁷³ Bu dönemde Musul ve Cûdî Dağı eteklerinde yaşayan Corkan Kürtleri’nin Hristiyan olduklarından bahsedilmektedir.¹⁷⁴ 438 (1046-1047) yılında Mervânî ülkesine gelen İranlı seyyâh Nâsır-ı Hüsrev Âmid şehrinde Ulu Camii yakınlarında mimari yönden çok güzel bir kilisenin var olduğunu ve Âmid’den sonra uğradığı Harrân şehrinde de Hristiyanlar’ın yaşadığını ifade eder.¹⁷⁵

3.3.1. Nastûrîler

Nastûrîlik, V. yüzyılda Hz. İsa’nın tabiatı üzerinde meydana gelen Hristiyanlık tartışmalarından doğan bir mezheptir. Nastûrîlik adını Nestorius’tan

¹⁶⁸ Cizre’ye 7 fersah uzaklıkta Hz. Nuh’un gemisinin konduğu Cûdî Dağı’ndaki bir tepenin başına inşa edilmiş olan bu manastır hakkında Cizre bölgesindeki Hristiyanlar ilginç olaylar anlatırlar. Şâbuştî, *a.g.e.*, 309.

¹⁶⁹ Cizre şehrindeki Cûdî Dağı yakınlarındaki bir tepeye kurulmuş olan bu manastır kaliteli şaraplarıyla tanınırdı. Etrafında çok miktarda ağaç bağ ve bahçenin bulunan Umr Ekmûn Manastırı 448/1056 yılında Mervânî ülkesine gelen Selçuklu sultanı Tuğrul’un beraberindeki askerler tarafından yağmalandı. Manastırda yaklaşık 400 rahip yaşamaktaydı. Selçuklu askerleri bu rahiplerden 120 tanesini boğazladılar. Geri kalanlar ise fidye olarak 6 Mükke kadar altın ve gümüş vererek canlarını kurtardılar. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Buldân*, II, 499; İbnu’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 143.

¹⁷⁰ Nusaybin’in doğusunda şehre hâkim bir tepenin üzerine kurulmuş bu manastır bölgedeki meşhur mabedlerden biriydi. Manastırın etrafında ağaçlar ve üzüm bağları vardı. Manastırın yanında yerden fışkıran çok sayıda pınar vardı. Uzlete çekilmiş çok sayıda rahibin bulunduğu bu manastırda üretilen kaliteli şarab Nusaybin ve civar yerlere gönderilirdi. Manastırın kurulduğu tepede bunun dışında mimari olarak birbirine benzeyen üç tane daha manastır vardı. Fakat bunlar içerisinde en güzel görünümlüsü Umrû’z-Za‘feran sonra Mar Uci ve Mar Yuhanna Manastırları’ydi. Şâbuştî, *a.g.e.*, 191.

¹⁷¹ Siirt’te bulunan ve Erzen’e hâkim bir yerde inşa edilmiş bu manastır Mervânîler dönemindeki önemli Hristiyan mabedlerinden biridir. Oldukça geniş bir mekâna sahip bu manastırda uzlete çekilmiş 400 rahip bulunmaktaydı. Son derece güzel bir mimariye sahip bu manastırın etrafında da üzüm bağları ve meyve bahçeleri vardı. Manastıra yakın bir yerde üç değirmeni çevirecek şiddette akan bir su pınarı vardı. Yanı başından da bir nehir akmaktaydı. Her taraftan Hristiyanlar bu manastıra gelirlerdi. Şâbuştî, *a.g.e.*, 198.

¹⁷² İbn Havkal, *a.g.e.*, 226; Makdisî, *a.g.e.*, 141.

¹⁷³ Makdisî, *a.g.e.*, 141.

¹⁷⁴ Mes‘ûdî, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hüseyn (ö. 345/956), *Murûcu’z-Zeheb ve Ma‘âdinu’l-Cevâhir*, I-II, (Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd) Beyrut, 1973, II, 124.

¹⁷⁵ Nâsır-ı Hüsrev, Ebu’l-Muîn (ö. 453/1061), *Sefernâme*, (Thk.: Muhammed Debîr Siyâkî) Tahrân, 1955, 15.

alır. Nestorius teolog ve vaizdi. Antakya Kilisesi'nde yetişti ve 428 yılında İstanbul patriği tarafından kutsandı. Fakat bir süre sonra Diofizit (İki Tabiatlı Tanrı) inancını taşımak ve yaymaktan dolayı meslektaşları tarafından suçlandı ve 431 yılındaki Efes konsilinde görevinden azledildi. 436 yılında da Mısır'a sürgün edildi. Nestorios'un dile getirdiği bu görüşler kendisine özgü değildi. Zira bu öğretiler kendisinden önce IV. yüzyılda yaşamış Hristiyan bilginler Teodor ve Diodor tarafından da daha önce dile getirilmişti. Nestoris'un yeniden dile getirdiği bu öğretiye göre Allah'ın iki tabiatı vardır. Birinci tabiat doğan, acı çeken ve ölen insan İsa'nın tabiatıdır. Diğeri ise İlahi kaynaklı, ölümsüz ve doğmamış kelimedir. Nestorius öğretisini kurduğu Antakya Hristiyan Okulu'nda geliştirdi. Edessa (Urfa) Diofizit Hristiyanlığın bir diğer önemli dini merkezi olduğu gibi Doğu Süryanilerinin önde gelen eğitim merkeziydi. Bu okul mensupları V. yüzyılda Nastûrîliğin ilk temsilcilerinden Diyodor ve Teodos'un eserlerini Süryanice'ye çevirdiler. Grekçe'den yapılan Süryanice çeviriler bu dönemden kalmadır. Nastûrîler'in önemli merkezlerinden biri de kuşkusuz Nusaybin'dir. Nastûrîliğin ekletik yorumu Nusaybin'deki okulda entelektüel bir gelişim sağladı.¹⁷⁶

Cebrâil bin Ubeydullah b. Bahtîşu Cebrâil 311 (923-924) yılında doğdu. Bu tabib Mervânî hükümdarı Mumehhiduddevle'nin daveti üzerine 393 (1002-1003) yılında Meyyâfârikîn'e geldi ve buraya yerleşti. Burada Mumehhidudevle'ye tabiblik yaptı. 8 Receb 396 (10 Nisan 1006) senesine kadar hizmet verdi. Cenazesi Meyyâfârikîn'in dışındaki Musalla'ya defnedildi. Tıp ve felsefeye dair çok sayıda eser kaleme aldı.¹⁷⁷

Ebû Saîd Ubeydullâh b. Cebrâil b. Bahtîşu Tıp alanında üstün bilgi ve deneyime sahipti. Tabibler arasında öne çıkanlardan biri olan bu bilgin aynı zamanda Hristiyanlığa ve mezheplerine dair de bilgi sahibiydi. Öncelikli olarak tıp alanıyla

¹⁷⁶ Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Muhammed Abdulkâdir el-Fâdilî) Beyrut, 2006, 189-190; Afif b. Müemmil, "Risâletun Lâhûtiyyetun Târihiyyetun ala Mezâhibi'n-Nasârâ", (Nşr.: İlyâs Betârih), *el-Maşrık*, 20, Beyrut, 1922, 922-923; Mü'temin İbnu'l-Assâl, "Zikru Mezâhibi'n-Nasârâ", (Nşr.: Samir Halil), *el-Maşrık*, 66/2, Beyrut, 1922, 488; Susan Ashbrook Harvey, "Nestorianism", *Encyclopedia of Early Christianity*, (Edit.: Everett Ferguson) London, 1990, 644-648; C. D. G. Müller, "Nestorians", *The Encyclopedia of Christianity*, (Edit.: Erwin Fahlbusch ve dğr.) Leiden, 2003, III, 721-722; Matti Moosa, "Nestorian Church", *Encyclopedia of Religion* (Second Edition), (Edit.: Lindsay Jones) New York, 2005, X, 6479-6482; Mehmet Aydın, "Nestorilik", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, 2005, 549-551.

¹⁷⁷ İbnu'l-Kıfî, Cemâleddîn Ali b. Yûsuf (ö.646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, (Thk.: Abdulmecîd Diyâb) Kuveyt, 1998, I, 195-200; İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 187-191; George Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, Roma, 1947, II, 111.

ilgilenen İbn Bahtîşu'nun çok sayıda eseri vardı. Meyyâfârikîn'de ikamet edip İbn Butlân ile çağdaştı. Çoğu zaman onunla bir araya gelip sohbet ederdi. Aralarında iyi bir dostluk vardı. İbn Bahtîşu yaklaşık olarak 450 (1058-1059)'da vefat etti.¹⁷⁸

Hayvanlara karşı ilgisini ve hassasiyetini bildiği Nasruddevle için Zooloji'ye dair *Tabâiu'l-Hayavân ve Havâssihâ ve Menâfiu A'dâihâ* isimli bir eser kaleme aldı.¹⁷⁹ İbn Bahtîşu eserin girişinde Nasruddevle'yi bütün ünvanlarıyla zikrettikten sonra “*Emir Nasruddevle benden hayvanların mizacı, yararları, anatomileri ve yaptıkları davranışların özelliklerine dair evcil ve yabani hayvanların yanı sıra sürünge ve suda yaşayan gibi değişik özelliklerine göre sınıflandırıp yazmamı istedi. Ben de onun bu isteğine karşılık vererek bu kitabı kaleme aldım.*” diyerek eseri yazma nedeni ve yöntemini anlattı.¹⁸⁰

Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. Hasan b. Abdûn İbn Butlân Bağdat'lı Hristiyanlardan olup meşhur tabiplerdendir. Ebu'l-Ferec b. Tayyib'in yanında felsefe okudu. Tıp ilmini Ebu'l-Hasan Sâbit b. İbrahim b. Zehrûn el-Harrânî'den okudu. Çok gezip birçok tabipten ilim öğrendi. 439 (1047-1048) yılında Bağdat'tan hareket ederek önce Halep'e oradan 441 (1049-1050) yılında Fustat'a vardı. Fustat'ta üç yıl kaldı. Burada Ali b. Rıdvân ile aralarında ilmi münazaralar gerçekleşti. 444 (1052-1053) yılında Mısır'dan İstanbul'a gitti ve burada bir sene kadar kaldı. 455 (1063) yılında Antakya'da bimaristan inşaatını idare etti. Buradaki meşhur bir tabipten ilim almıştır. Çok sayıda tıbbi eser kaleme almıştır.¹⁸¹ Bu eserlerinden birisi de 450 (1058-1059) yılında Mervânî hükümdarı Nasruddevle için kaleme aldığı *Da'vetu'l-Etibbâ* isimli eseridir.¹⁸²

Zâhidu'l-'Ulemâ Ebû Saîd Mansûr b. İsa Nusaybin metropoliti İliya'nın kardeşidir.¹⁸³ Tıp alanında Nasruddevle bin Mervân'a hizmet ederdi. Nasruddevle onun tıp alanındaki bilgisine güvenir ve bundan dolayı ona ihsanlarda bulunurdu. Zâhidu'l-'Ulemâ Meyyâfârikîn Bimaristanı'nın inşasına vesile olan zattır. Zira Nasruddevle'nin bir kızı Meyyâfârikîn'de hastalandı. Bu kızına da çok değer

¹⁷⁸ İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 191-192; Graf, *a.g.e.*, II, 111-112.

¹⁷⁹ İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 192.

¹⁸⁰ İbn Bahtîşu, Ebû Saîd Ubeydullâh b. Cebrâil (ö. 450/1058-1059), *Kitabu Menâfii'l-Hayavân ve Havâssihâ ve Menâfii A'dâihâ*, (Yzm.) Süleymaniye Ktp., Ayasofya Bl., nr. 2943, 2^b-3^a.

¹⁸¹ İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 300-302.

¹⁸² İbn Butlân, *a.g.e.*, 47.

¹⁸³ Halil Samir, “Note sur le médecin Zahid al-Ulama frère d'Elie de Nisibe”, *Oriens Christianus*, 69 (1985), 179.

veriyordu. Şayet kızı iyileşirse onun ağırlığınca parayı sadaka olarak dağıtacağı vaadinde bulundu. Zâhidü'l-'Ulemâ kızını tedavi edip kız iyileşince Nasruddevle'ye dağıtacağı parayı insanların yararına olmak üzere bir Bimaristan/Hastane inşasına sarf etmesini tavsiye etti. Böylelikle bu işten daha çok ecir alacak ve bu iyiliği her tarafa yayılacaktı. Bunun üzerine Nasruddevle ona inşaat için çokça para verdi. Bimaristan'ın ihtiyaçları için birçok araziye vakfetti. Bimaristan'da kullanılacak alet edevat ve diğer ihtiyaç maddelerine kadar birçok ihsanlarda bulundu ve bu konuda hiçbir masraftan kaçınmadı. 414 (1023-1024) yılında başlayan inşaat Şevval 417 (Kasım/Aralık 1026) tarihinde bitti ve hastalar tedavi edilmeye başlandı. Zâhidü'l-'Ulemâ çok sayıda eser kaleme aldı. Hasteneleri konu alan *Kitabu'l-Bîmâristânât*, Meyyâfârikîn Bimaristanı'nda yapılan ilmi meclislerde konuşulanlar ve Meyyâfârikîn dışından kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları derlediği iki cüzlük *Kitabun fi'l-Fusûl* ve *'l-Mesâil* ve *'l-Cevâbât*, Rüyalarla ilgili *Kitabun fi'l-Menâmât* ve *'r-Rü'yâ*, Tıp eğitimi göreceklerin öncelikli öğrenmeleri gereken bilgilerden söz eden *Kitabun fi mâ Yecibu ale'l-Müteallimîne li Sînâati't-Tıb Takdîmu İlmihi* ve göz hastalıkları ve tedavilerine dair *Kitabun fi Emrâdi'l-'Ayn* ve *Mudâvâtihi* isimli eserler kaleme aldı.¹⁸⁴

3.3.2. Yakubîler

VI. yüzyılda Monofizit doktrin Süryaniler arasında yayılmıştı birçok Süryani din adamı Halkedon konsilinin kararlarına uymayı reddettikleri için sürgün edildiler. Bu arada Monofizit rahipler İstanbul'da toplanarak Yakub Beradai Ekümenik metropolitliğe yükseltildi. Yakup vakit kaybetmeden Anadolu'ya geçti ve burada gizliden kendi doktrinini yaymaya başladı. Kısa bir sürede taraftarları 100 000'i buldu. Bu doktrin mensuplarına Yakubîler denmeye başlandı. Yakup daha sonra Nusaybin ve Edessa şehirlerinde piskoposluk yaptı. Ölüm yılı olan 578'e kadar 37 yıl burada kaldı. Yakup Âmid'deki Katolik patriği Efrem'e karşı Severus'u destekledi. Bu arada Bizanslılar Yakubîler'e baskı uyguladılar.¹⁸⁵

¹⁸⁴ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, 123; İbnü'l-Metrân, *a.g.e.*, 52; İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 313

¹⁸⁵ E. Roediger, "Jacobites", *The Protestant Theological and Ecclesiastical Encyclopedia*, (Edit.: J. H. A. Bomberger) Philadelphia, 1860, II, 675-676.

Bu mezhebe mensup olanlar Kıptiler, Habeşliler, Nubeliler ve Süryaniler'dir. Yakubîler'e göre Lâhut Nâsutla ortaya çıkıp göründü. Yani Allah'ın Kelime'si kana ve ete büründü ve Allah İsa oldu. Allah İsa'nın bedeniyle zuhur etmiştir. Bilakis Allah O olmuştur. Mesih'in insani yönü Cevher'in ortaya çıkış yeri omuştur. Yoksa iddia edilenin aksine bu ne Hulül şeklinde olmuş ve ne de Sıfat hükmünde olan Kelime'nin Cevher'le birleşmesi şeklinde olmuştur. Kelime ve İnsan Cevherleri birleşip tek Cevher'i oluşturdular. Ama her bir Cevher yine kendi asli yapısını korudu. İç içe girmedi birbirine karışmadı. Yakubîler'in çoğunluğuna göre Mesîh tek Cevher'dir ve tek sıfat'tır. Fakat daha sonra İnsan ilaha dönüştü, derler.¹⁸⁶

Mervânîler döneminde bölgede yaşayan önemli Hıristiyan gruplar arasında yer alan Yakubîler hükümdarlar nezdinde önemli mevkilere gelmişlerdir.

Meyyâfârikîn'de yaşayan Ebû Hakîm Yusuf el-Bahîrî 386-387 (996-998) yıllarında Ebû Ali İsa b. İshâk b. Zur'a'ya gönderdiği sorulara verdiği cevapları bir araya getirdi.¹⁸⁷ Bu eseri Yahudi itikadına reddiye olarak kaleme aldı. Bu esere karşılık İbn İnâyâ el-İsrâîlî diye tanınan Yahudi âlim Bîşr b. Bîşâ bu esere cevap mahiyetinde bir eser kaleme aldı.¹⁸⁸

Ebû Sa'd Fadl b. Cerîr et-Tikrîfî birçok ilimde bilgi sahibiydi. Tıp alanında üstün bilgi sahibi olup tedavi yöntemlerini iyi bilirdi. Derin Tıbbi bilgisiyle Nasruddevle'ye hizmet ederdi. *Makâletun fî Esmâil'l-Emrâd ve İştikâkâtihâ* isimli tıbbi eserini öğrencisi Yahya b. Abdulmesih el-Fârikî için kaleme aldı.¹⁸⁹ *Tashihi'l-Kehnût* isimli eserinde hahamlık ile ilgili usuller üzerinde durdu. Bu eserinden kardeşi Yahya, *Kitabu'l-Misbâhi'l-Mürşid*'de söz eder.¹⁹⁰ Bu eserinde sözü edilen bir diğer eseri de Hıristiyanlar'da kurban ibadetini ele alan *Kitabu'z-Zebâih*'dir. Yahya kitabının 50. babında bu kitapla ilgili olarak şöyle der: “*Kardeşim Ebû Sa'd el-Fadl b. Cerîr (Allah kabrini nurlandırın) kurbanlar konusunda diğer mezheblerin de görüşlerini içeren mükemmel bir eser kaleme aldı. Bu eserde anlaşılması zor birçok*

¹⁸⁶ Şehristânî, *a.g.e.*, 190-192; Afif b. Müemmil, *a.g.e.*, 924; İbnu'l-Assâl, *a.g.e.*, 485-487.

¹⁸⁷ Paul Sbath, *el-Fihris*, Kahire, 1938, 13.

¹⁸⁸ İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 294.

¹⁸⁹ İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 302.

¹⁹⁰ Yahya b. Cerîr et-Tikrîfî (ö. 497/1103-1104), *el-Bâbu'l-Vâhid ve's-Selâsûn min Kitabi'l-Misbâhi'l-Mürşid*, 14.

konuya açıklık getirdi. Ben de yeterli gördüğüm kısmını bu babda ihtisar edeceğim.”¹⁹¹

Fadl’ın ne zaman ve nerede vefat ettiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Ancak yukarıdaki kayıttan anlaşılan kardeşi Yahya, *el-Misbâhu’l-Mürşid*’i kaleme aldığı tarihte Fadl vefat etmişti.¹⁹²

Mervânîler döneminin bir diğer önemli Yakubî bilim adamı Fadl’ın kardeşi Ebû Nasr Yahya b. Cerîr et-Tikrîfî, Tıp, Astronomi, Felsefe ve İlahiyat alanında bilgi sahibi bir bilim adamıydı. Tıp alanında tıpkı kardeşi gibi bilgili ve seçkin birisiydi. Aynı zamanda Nasruddevle’nin tabipliğini yapıyordu. 450 (1058-1059) yılında İstanbul’a gitti ve burada Ayasofya’yı ziyaret etti. Mervânîler döneminin önemli siyasetçilerinden biri olan Sedîduddevle İbnu’l-Enbârî’nin¹⁹³ isteği üzerine Astronomi’ye dair *Kitabu’l-İhtiyârât fî İlmi’n-Nucûm* adı da verilen bir eser kaleme aldı.¹⁹⁴ *Kitabun fî’l-Bâh ve Menâfii’l-Cimâ’ ve Medârrihi* isimli bir eser telif etti. Yine Mervânîler’in veziri Ebû Nasr Muhammed b. Cüheyr için *Kitabun fî Menâfii’r-Riyâde ve Ciheti İsti’mâlihâ* isimli bir eser kaleme aldı.¹⁹⁵ Ebu’l-Ğanâim Hibetullâh b. Ali b. el-Hüseyin b. Aserdî, *Makâletun fî Enne’l-Lezzete fî’n-Nevm fî Eyyi Vaktin Tûced Minhu* isimli eserini onun için kaleme aldı.¹⁹⁶ Ona öğrencilik yapanlardan biri de Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Şibl el-Bağdâdî’dir.¹⁹⁷ Yahya b. Cerîr ise 497 (1103-1104) senesinde Meyyâfârikîn’de vefat etti.¹⁹⁸

¹⁹¹ Yahya b. Cerîr et-Tikrîfî, “Makaletun fi Salbi’s-Seyyid el-Mesih”, (Nşr.: Luis Şeyho), *el-Maşrık*, 16 (1913), 242.

¹⁹² Bununla birlikte Fadl ve kardeşi Yahya’ya öğrencilik yapmış olan tabip Yahya bin Abdulmesîh el-Fârîkî tarafından Cemaziye’l-Ahir 463 (Mart/Nisan 1071) tarihinde istinsah edilen Fârâbî’ye ait *Arâu Ehli’l-Medîneti’l-Fâdila* isimli eserin ferağ kaydından hareketle Fadl’ın bu tarihten sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz. Bkz. Gerhard Endress, “Reading Avicenna in the Madrasa Intellectual Genealogies and Chains of Transmission of Philosophy and the Sciences in the İslamic East”, *Arabic Theology, Arabic Philosophy*, (Edit.: James E. Montgomery) Paris, 2006, 380.

¹⁹³ Sedîduddevle Ebu’l-Ğanâim Abdulkerîm b. İbrâhim el-Enbârî’nin babası Ebu’l-Fadl İbrâhim b. Abdulkerîm el-Enbârî Mervânî hükümdarı Nizâmeddin’in vezirliğini yaptı. Kardeşi Zaîmuddevle Ebû Tâhir Selâme b. İbrâhim ise Nâsiruddevle Mansûr’un vezirliğini yaptı. Sediduddevle ise Mervânîler yıkılınca 1 Receb 489 (25 Haziran 1096) tarihinde Selçuklular’ın Meyyâfârikîn nâibi Tuğtekin tarafından idam edildi. İbnu’l-Ezrak, 224, 239-240.

¹⁹⁴ Yahya b. Cerîr et-Tikrîfî, *el-Muhtâr min Kutubi’l-İhtiyârâtî’l-Felekiyye*, (Yzm.), Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Bl., nr. 4597, 1^b.

¹⁹⁵ İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 303.

¹⁹⁶ Bağdat’lı olan bu bilgin felsefe ve tıp alanlarında bilgi sahibiydi. İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 366.

¹⁹⁷ Bağdat’ta doğup büyüyen el-Bağdâdî, Felsefe, Edebiyat, Şiir, Kelam ve Tıp gibi ilimlerle uğraşır. 474/1081-1082 yılında Bağdat’ta vefat etti. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Udebâ*, III, 1078; İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 307.

¹⁹⁸ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 271.

Kitabu'l-Misbâhi'l-Mürşid ile'l-Felâhi'l-Hâdî mine't-Tîhi ila Sebîli'n-Necât isimli eseri, Yakubî mezhebinin yorum anlayışı çerçevesinde kaleme alınmış bir eserdir. 54 babdan oluşan bu kitapta müellif; Allah'ın sıfatları, Teslîs, Tevhîd, İttihâd, Teennüs gibi kavramların yanı sıra Hz. İsa'nın Şeriatı'nın neshedilmediği bilakis önceki şariatleri neshettiğini, Hz. İsa'nın Nübüvvetinin isbatı ve şariatının sıhhati, ona uymanın gerekliliği, İncil'in sıhhati ve onu kabul etmeyi gerektiren nedenler, İncil'in değiştirildiğini iddia edenlere reddiye, İlahiyat ilimlerini öğrenmeye teşvik, İsa'nın çarmıha gerilmesi, çarmıh olayının gerçekliği gibi konuları ele almıştır.¹⁹⁹

Yahya'nın Hristiyan İlahiyatı'na dair kaleme aldığı bir diğer eseri *Kitabu'l-Fâik*'dir. Öte yandan kiliselerde uyulması gereken kanunlar üzerine de bir eser kaleme aldı. *Kitabu Zîci't-Tevârih* veya İbnu'l-Adîm'in ifadesiyle *el-Kitabu'l-Câmi' li't-Târih*²⁰⁰ diye de isimlendirilen bu eserinde devletlerin ve ülkelerin kuruluşu, peygamberlerin doğumları, şehirlerin ilk inşa edildikleri tarihlerin yanı sıra Hz. Âdem'den başlayarak Mervânî Devleti'nin tarihini 472 (1079-1080) yılına kadar kronolojik olarak anlattı.²⁰¹ Günümüze ulaşmayan bu eserden İbnu'l-Adîm ve Yâkût el-Hamevî alıntıda bulunurlar.²⁰²

3.3.3. Melkîler

Bizanslılar dönemindeki Anadolu ve Avrupa halklarının yanı sıra Gürcüler'in de büyük çoğunluğu Melkî'dirler. Onlara göre Mesîh'in iki tabiatı, iki iradesi ve iki fiili vardır. Bunlardan biri Ezelî ve Kadîm olan Yüce Allah'a ait, diğeri ise yaratılmış ve Meryem'den doğmuş olan insan İsa'ya aittir. Bu ikisinden bir Uknûm yani tek şahıs ortaya çıkmıştır. O da Mesîh'tir.²⁰³

¹⁹⁹ Halil Samir, a.g.m., *İslamoChristiana*, 2 (1976), 217-221.

²⁰⁰ Yahya b. Cerîr et-Tikrîtî, *el-Bâbu'l-Vâhid ve's-Selâsûn min Kitabi'l-Misbâhi'l-Mürşid*, 21; İbn Şeddâd, a.g.e., 42-43.

²⁰¹ Graf, a.g.e., II, 262.

²⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 128, 227, 266, II, 282, III, 106; İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, I, 62; a.y., *Zübdetu'l-Haleb*, I, 37.

²⁰³ Şehristânî, a.g.e., 187-188; Afîf b. Müemmil, a.g.e., 917-922; İbnu'l-Assâl, a.g.e., 487; Adel Theodor Khoury, "Melchites", *The Encyclopedia of Christianity*, (Edit.: Erwin Fahlbusch ve dğr.) Leiden, 2003, III, 490-491.

Mervânîler döneminde Meyyâfârîkîn’de Melkîler’in varlığını şehirdeki Melkî Kilisesi’nden anlamaktayız.²⁰⁴ Fakat Melkîler içerisinde dikkat çeken şahsiyetlere kaynaklarda rastlamak mümkün olmamıştır. Bu durum Melkîler’in sayıca azlığından kaynaklansa gerektir.

3.4. MERVÂNÎ HÜKÜMDARLARININ HİRİSTİYAN GRUPLARLA İLİŞKİLERİ

Mervânîler’in dayısı Bâz ilk fetihleri esnasında Bizanslılar’ın Apahunik dedikleri ve Müslümanlar’la Hristiyanlar’ın birlikte yaşadıkları bu bölgenin merkez şehri olan Malazgirt’i ele geçirdi. Bu bölge Bizans imparatoru II. Basil tarafından Gürcü derebeyi Tayklı Davit’in kontrolüne bırakılmıştı. Bizanslılar’ın bu önemli şehrini ele geçiren Bâz vakit kaybetmeden şehir surlarını tamir ettirdi. Zira burası yaklaşık 10 yıl önce Bizans valisi Bardas Fokas tarafından tahrip edilmişti. Ardından Taron bölgesindeki Muş şehrini ele geçirdi. Fakat bu şehirdeki Surp Pırgıç Kilisesi’nde bulunan çok sayıda papazı kılıçtan geçirdi. Aradan yıllar geçmesine rağmen öldürülenlerin kan izleri kilisenin duvarlarında görülebiliyordu.²⁰⁵

Ebû Ali Hasan b. Mervân, Senâsine Ermenileri’nin kralı Senharib’in kızıyla evliydi ve bu kadından Ermeni kralı Senhârib’in adını alan bir oğlu oldu.²⁰⁶ Ebû Ali vefat edince kardeşi Nasruddevle ağabeyinin Ermeni eşiyle evlendi.²⁰⁷

Ebû Ali’nin öldürülmesini fırsat bilen Bizanslılar’a bağlı Gürcü derebeyi Davit 388 (998) yılında Malazgirt’ten sonra bir diğer önemli Mervânî şehri olan Ahlât’a saldırdı. Gürcü ordusu Ahlât’ı kuşatma altına aldı. Şehir halkını kılıç kullanarak ve aç bırakarak zulmettiler. Bu arada şehrin dışarıyla bütün bağlantıları da kopmuştu. Gürcü ordusu, şehir yakınlarında bulunan ve piskoposluk makamı olan bir Ermeni kilisesini, ayrıca Surp Haç ve Surp Kamağyel manastırlarını han ve ahıra çevirdiler. Ahlât’taki Müslümanlar Gürcüler’in kendi dindaşlarının mabedlerine bile bu şekilde yaklaşımlarını yadırgadılar ve yaptıkları için onları kınadılar. Gürcüler ise Müslümanlar’ın bu kınamalarına “*Bizim için Ermeniler’in kilisesi ile*

²⁰⁴ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 108.

²⁰⁵ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 141.

²⁰⁶ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 78.

²⁰⁷ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 169.

Müslümanlar'ın camisi aynıdır." cevabını verdiler. 389 (998-999) yılında Mumeħhidudevle Gürcüler'e karşı küçük bir birlik sevketti. İlk karşılaşmada Mervânîler Gürcü okçularına karşı mağlup oldular. Ancak ertesi gece Gürcü ordusunda çıkan kargaşadan yararlanan Mervânîler Gürcüler'i takip ettiler. Birçoğunu öldürdüler ve bir kısmını da esir aldılar.²⁰⁸

420 (1029-1030) yılında Bizans imparatoru II. Basil'in ölümünün ardından yerine geçen III. Romanus Argyros, Maraş'ta oturan Antakya Yakubîler'inin patriği Yuhanna Bar Abdun'un şehir ve kasabalara metropolit ve piskoposlar atadığı bildirildi. Bunun üzerine Yuhanna ve beraberinde altı tane din adamını İstanbul'a çağırdı. Patrik önce Malatya'ya uğradı ve burada yanına aldığı metropolitlerle beraber İstanbul'a hareket etti. Bizans imparatoru da İstanbul patriği Aleksiyus'a Ortodoks metropolitleri ve piskoposları bir araya toplamasını istedi. İmparator bu din adamlarının huzurunda Yakubîlere mezheblerinden dönme ve Ortodoksluğa geçme çağrısı yapmayı düşünüyordu. Antakya Ortodoks patriği Nikolas da bu toplantıya çağrıldıysa da o böyle bir şey yapmayı reddetti. İstanbul patriği Aleksiyus Yakubî patriğini mezhebinden dönmeye davet etti. Ancak Yakubî patriği bunu reddetti. İmparator umudunu kesince Yuhanna'yı Bulgaristan taraflarındaki bir manastıra sürgün etti. Beraberinde gelen altı din adamından üçü Ortodoksluğa geçmeyi kabul etmişti. Kabul etmeyen üç tane din adamı da hapsedildi. Sürgünde bulunan Yuhanna üç yıl sonra vefat etti. Bunun üzerine Yakubî rahipler 425 (1033-1034) yılında toplanarak Dionisyus'u yeni patrik olarak seçtiler. Bizans imparatoru bunu duyunca yeni patriği yakalatmak için harekete geçti. Yakubî patrikleri Malatya'daki Diyonisyus'a Müslümanların ülkesine gitmesini önerdiler. Diyonisyus kendisini takdis eden rahiple birlikte Fırat Nehri'ni takip ederek Diyarbekir'in merkez şehri Âmid'e sığındı. Malatya'daki Bizans valisi Mervânîlerin Âmid valisi Sa'duddevle Muhammed b. Nasruddevle'ye beraberlerinde çok miktarda hediye bulunan elçiler göndönderdi. Elçiler şehir valisinden Bizans imparatorunun isteklerine saygı duyarak Yakubî patriğini iade etmesini istediler. Âmid valisi bu isteğe *"Bizim kanunlarımıza bize sığınan birini tutuklamaya, düşmanına vermeye ve inancından dolayı işkence yapmaya izin vermez."* diyerek karşılık verdi. Bu olaydan sonra Diyonisyus ömrünün geri kalan günlerini Mardin'de Mar Hanania Manastırı'nda geçirdi. Bu

²⁰⁸ Stephanos von Taron, *a.g.e.*, 204; Grousset, *a.g.e.*, 514.

nedenle Âmid şehri Yakubî Patrikliğinin yeni merkezi oldu.²⁰⁹ Nitekim 449 (1058) yılında Malatyalı rahip Bar Şûşan Âmid’de Antakya patriği olarak takdis edildi ve Yuhanna adını aldı.²¹⁰

Mumehhidudevle’nin emrine İbn Ebi’l-Leys adında bir Gürcü emiri çevresindeki adamlarla birlikte girdi. Mumehhidudevle ölünce Şervîn b. Muhammed’in emrine girdiler. Şervîn kendisine karşı isyan eden Meyyâfârikîn halkına karşı bu Gürcüler’i sevketti. Ancak yenildiler ve birçoğu da öldürüldü.²¹¹

Nasruddevle 403 (1012-1013) yılında kendi ikameti için yaptırdığı sarayın bahçesi düzenlenirken bahçedeki kilise enkazına dokunmadı ve işlemeli taşları ve sütunları Melkî Kilisesi’ne taşıttırdı.²¹²

Nasruddevle 415 (1024-1025) yılında Âmid’i ele geçirdikten sonra oğlu Sa’duddevle Muhammed’i şehir valiliğine atadı ve İbnu’l-Hammâr isimli bir Hristiyan’ı da ona divan kâtibi olarak görevlendirdi.²¹³ 418 (1027-1028) yılında vezir İbnu’l-Mağribî vefat edince Nasruddevle bir süre vezirsiz kaldı. Bu süre içerisinde Hristiyanlar etkili olmaya başladı. Bu dönemde önemli görevlere gelen Hristiyanlar’dan biri de Arızu’l-Ceyş olan Ebû Hakîm İbnu’l-Hadîsî isimli bir Hristiyan’dı.²¹⁴ Nasruddevle döneminde Meyyâfârikîn vakıflarına bakan, önceki hükümdarlar Ebû Ali Hasan b. Mervân ve Mumehhidudevle dönemlerinde de olduğu gibi İbn Şelîta isimli bir Hristiyan’dı. İbn Şelîta görevinde oldukça başarılıydı. Onun döneminde vakıf gelirleri kat kat artmıştı. Şehrin su ulaşmamış yerlerine su kanalları yaptırarak su verdi.²¹⁵ Nâsıruddevle Mansûr döneminde vezirlik makamı daha önce Meyyâfârikîn’deki Attarlar Çarşısı’nda bir attar dükkânı işleten Ebû Sâlim adında bir Hristiyanın elindeydi.²¹⁶

Selçuklular’ın Bizans sınırına akınlar düzenlediği 455 (1063) yılında Salâr Horasan öncülüğündeki Selçuklu askerleri Ergani yakınlarındaki Bağın ve Tilhum şehrine saldırdılar. Çok sayıda Hristiyan Ermeni’yi kılıçtan geçirdiler. Bu esnada rahip Kristafor, erkek, kadın ve çocukları kiliseye topladı. Selçuklu askerleri kiliseyi

²⁰⁹ Antâkî, *a.g.e.*, 409-410; Michel Le Syrien, *Chronique*, (Terc.: J. B. Chabot) Paris, 1905, III, 147.

²¹⁰ Efrem Barsavm (ö. 1957), *Saçılmış İnciler*, (Terc.: Zeki Demir) İstanbul, 2005, 376.

²¹¹ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 97-98.

²¹² İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 108.

²¹³ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 126, 147.

²¹⁴ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 149.

²¹⁵ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 164-165.

²¹⁶ İbnu’l-Ezrak, *a.g.e.*, 206.

kuşattılar ve kilisede bulunanlar öldürdüler. Bu esnada Âmid'de bulunan Saîd b. Nasruddevle bu katliamın haberini alınca Salâr Horasan'a mektup yazdı ve onunla anlaşma yaptı. Bütün Hristiyan esirlerin kendi memleketi içinde satılmasını istedi. Çünkü Saîd, Hristiyanlar'a karşı merhamet duyuyordu. Bir ferman çıkarıp esirlerin tümünün satın alınmasını emretti. Bunun üzerine adamları esirleri satın aldılar. Ancak esirler teslim edilmek üzere Âmid'e getirildiklerinde şehir kapısı önünde Selçuklu askerleri tarafından katledildiler.²¹⁷

478 (1085-1086) yılında Fahruddevle b. Cüheyir öncülüğündeki Selçuklu ordusu Meyyâfârikîn'i ele geçirince şehirdeki el-Biy'atu'l-Mudevvere (Yuvarlak Kilise)'yi yıkarak enkazıyla surları tamir ettirdi.²¹⁸ Deyr Abbâd Kilisesi'ni de mescide çevirtti. Ancak Meyyâfârikîn'deki Hristiyanlar bir araya geldiler ve topladıkları 30000 Bizans altınını İbn Cuheyir'e vererek yapıyı tekrar kiliseye çevirttiler.²¹⁹ Bu arada Fahruddevle oğlu Zaîmuddevle'yi de Âmid'i kuşatmaya göndermişti. Şehirde bulunan ve Mervânîler'e bağlı Hristiyan idareciler şehri teslim etmediler. Ancak bir süre sonra halkın bir kısmı Selçuklu askerlerine kale kapılarını açtı. Ardından şehirdeki Hristiyanlar'ın evleri yağmalandı.²²⁰

Fahruddevle'den sonra Meyyâfârikîn'e Ebû Ali el-Belhî hâkim oldu. Bir gece seher vakti çan sesiyle uyandı ve bu sesin ne olduğunu hizmetkârlarına sorunca hizmetkârlar Deyr Abbâd Kilisesi'nin çanının sesi olduğunu, söylediler. Ertesi gün Belhî şehir halkını topladı ve Müslüman memleketinde tepelerinde çan çalmasının kabul edilemez olduğunu söyledi. Halk bu kilisenin daha önce mescide çevrildiğini ancak daha sonra Hristiyanların para vererek tekrar kiliseye çevirdiklerini söylediler. Bunun üzerine Belhî, emir vererek kilisenin apsisini söktürdü ve yerine mihrab yaptırdı. Meyyâfârikînli Hristiyanlar yapının kilise olarak kalması için 50000 Bizans altını teklif ettiyseler de Belhî bunu kabul etmedi ve sözkonusu yapı mescide çevrildi.²²¹

²¹⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 115-116.

²¹⁸ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 214.

²¹⁹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 220.

²²⁰ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 299.

²²¹ İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.*, 222.

3.5. YAHUDİ GRUPLAR ve FAALİYETLERİ

Mervânî coğrafyasında Hristiyanlar'a oranla Yahudiler'in nüfusu daha azdır. Ancak bununla beraber Yahudiler'in yoğun olarak bulundukları yerlerde ciddi bir orana ulaştıkları gözlenmektedir. Mervânîler'in başkenti olan Meyyâfârikîn'de Yahudiler'in varlığını Zukâku'l-Yehûd (Yahudi Mahallesi) adındaki mahalleden öğrenmekteyiz. İbnu'l-Ezrak ayrıca bu Yahudi cemaatine ait bir de sinagogdan söz etmektedir.²²²

Nasruddevle döneminde Yahudi cemaatine mensup Ebu'l-Ferec ez-Zehrecî isimli bir şahıs Nasruddevle'ye kâtiplik yapıyordu.²²³

Son Mervânî hükümdarı Mansûr Muharrem 489 (Aralık/Ocak 1096) tarihinde Cizre'de bir Yahudi'nin evinde vefat etti.²²⁴

Mervânîler'in yıkılmasından yarım asır kadar sonra yani 561-569 (1165-1173) yılları arasında bölgeyi ziyaret eden Endülüslü Yahudi seyyah Binyâmîn et-Tatîlî verdiği bilgiler Mervânî şehirlerindeki Yahudiler'in oranını ve etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Zira Binyâmîn, gezdiği şehirlerdeki Yahudiler'in nüfusuna dair somut rakamlar vermektedir. Bu kabilden olmak üzere Cezîretü İbni Ömer (Cizre)'i anlatırken, şehrin Ararat dağının eteklerinde Dicle kıyısında, Hz. Nuh'un gemisinin konduğu yere dört mil uzaklıkta bir mesafede kurulduğunu, ilk kurucusu olan Ömer b. Hattâb et-Tağlibî'nin bu geminin enkazı ile bir cami inşa ettirdiğini ifade eder. Daha sonra buraya yakın bir yerde Kâtip Azra tarafından inşa edilmiş bir Yahudi sinagogunun varlığından söz eder. Yahudiler'in dini bayramlarında bu sinagogu ziyarete gelip burada ibadet ettiklerini söyler. Binyâmîn bu tarihte Cizre şehrinde 4000 Yahudi'nin yaşamakta olduğunu kaydeder.²²⁵

Mervânîler'in hâkim olduğu bölgedeki bir diğer Yahudi yerleşim yeri Nusaybin'dir. Binyâmîn buradan suyu bol mamur bir şehir diye söz eder. Şehirde

²²² İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn*, British Museum, Or. 5803, 11^a.

²²³ Âmid'de onunla karşılaştığını söyleyen İbnu'l-Kârih, Zehrecî'nin kütüphanesinin beraberinde olduğunu ve orada kitapları kendisine gösterdiğini, ancak bu kitapların Yahudi kitapları olduğunu fakat Zehrecî'nin bunu inkâr ettiğini söyler. Daha sonra Zehrecî'nin kaleme aldığı risalelerden birini kendisine verdiğini ve diğerini de Ebu'l-'Ala el-Ma'arrî'ye ulaştırılmak üzere kendisine teslim ettiğini kaydeder. Bkz. Ebu'l-'Ala el-Ma'arrî (ö. 449/1057), *Risâletu'l-Ğufrân ve Risâletu İbni'l-Kârih*, (Thk.: Aîşe Abdurrahmân) Kahire, 1977, 26-27.

²²⁴ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 401.

²²⁵ Binyâmîn et-Tatîlî, *a.g.e.*, 286-287.

2000 civarında Yahudi'nin yaşadığını kaydeder.²²⁶ Öte yandan bu dönemde Musul'da 700²²⁷ ve Re'sulayn'da 200²²⁸ Yahudi'nin yaşadığını söyler. Binyâmîn seyahati esnasında uğradığı Harrân'ın kuruluşu çok eskiye dayanan bir şehir olduğu, burada yaşayan 20 Yahudi'ye ait ve Kâtip Azra tarafından inşa edilmiş bir sinagogun var olduğunu ifade eder.²²⁹

Binyâmîn'den kısa bir süre sonra 1170-1180 yılları arasında bölgeye gelen bir diğer Endülüslü Yahudi seyyah Ratisbonlu Rabbi Fetahiya'dır. Fetahiya bu bölgeye geldiğinde önce Cûdî Dağı'na oradan da Nusaybin ve Hasankeyf'e uğradı. Fetahiya Cûdî Dağı'nın bir yakasından öteki yakasına iki günde geçti. Nusaybin'de büyük bir Yahudi topluluğun bulunduğunu ifade eden Fetahiya, Rabbi Yehuda b. Bethera sinagogunun yanı sıra Kâtip Azra tarafından inşa edilmiş iki tane daha sinagogun varlığından söz eder. Bu sinagogların birinin duvarına yerleştirilmiş kırmızı bir taş vardı.²³⁰

3.6. DİNÎ GRUPLARIN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİLERİNE ÖRNEK OLARAK NUSAYBİNLİ İLİYA ve VEZİR İBNU'L-MAĞRİBÎ'NİN DİYALOG TOPLANTISI

3.6.1. Diyalogun Tarafları

İliya b. İsa en-Nasîbînî XI. yüzyılda Doğu Hristiyanları'nın en önde gelen şahsiyetlerinden biridir. İliya yakın arkadaşı Hristiyan hukukçu, ilahiyatçı, filozof ve tabip Ebu'l-Ferec Abdullâh b. Tayyib el-Maşrîkî (ö.1043) ile birlikte Hristiyanlığa dair birçok çalışma yaptı. Öte yandan İslam düşüncesine de vukufiyetiyle de dikkat çeken simalardan biri olmuştur. Teoloji ve ahlak konularında yoğunlaşan Ebu'l-Ferec'in aksine İliya bilimsel ve felsefi konularla uğraşmıştır.

İliya 11 Şubat 975 tarihinde Tîkrî'tin kuzeyinde, Zap Nehri'nin sol tarafında yer alan ve Tîkrî't Ebrişiyyesi'ne bağlı es-Sinn köyünde doğdu. 15 Eylül 994 tarihinde İliya henüz 19 yaşındayken Metropolit Nasnail onu Mar Sem'an

²²⁶ Binyâmîn et-Taîlî, *a.g.e.*, 285.

²²⁷ Binyâmîn et-Taîlî, *a.g.e.*, 287.

²²⁸ Binyâmîn et-Taîlî, *a.g.e.*, 285.

²²⁹ Binyâmîn et-Taîlî, *a.g.e.*, 281.

²³⁰ Rabbi Petachia, *a.g.e.*, 9.

Manastırı'na rahip olarak tayin etti. 996 yılında ise Musul yakınlarındaki Mar Mihail Manastırı rahipliğine geçti. Burada Yuhanna el-A'rec diye tanınan birikimli ve kültürlü bir rahibin yanında bilim, edebiyat, felsefe ve ilahiyat eğitimi aldı. Metropolit Nasnail 26 Ekim 1000 tarihinde patriklik makamına gelince 15 Şubat 1002 tarihinde 27 yaşında olan İliya'yı Beyt Nuhadra piskoposluğuna tayin etti. 3 Eylül 1007 tarihinde Nusaybin metropoliti Yehbalaha vefat edince Patrik Nasnail yerine tayin edecek birini bulmakta sıkıntı çekti. Zira Nusaybin Hristiyanlığın yayılım merkezlerinden ve Doğu Hristiyanları'nın en önemli dini merkezlerinden biriydi. Patrik Nasnail, İliya'yı yanına çağırdı ve ondan bu görevi kabul etmesini rica etti. Bunun üzerine İliya, Beyt Nuhadra'dan Nusaybin'e gitti. İliya'nın ahlakı ve bilgisinden ötürü hiç kimse bu tayine karşı çıkmadı. İliya 26 Eylül 1008 tarihinde Nusaybin Metropolitliği'ne fiilen başladı. Bu süre içerisinde 10 taneden fazla Arapça eserin yanı sıra bir o kadar da Süryanice eser kaleme aldı. *Risâletun fî Vahdâniyyeti'l-Hâlık ve Teslîsi Ekânimihi* isimli eserini Ramazan 420 (Ağustos/Eylül 1029) tarihinde Musul'da arkadaşı olan Yahudi filozoflarından birinin isteği üzerine kaleme aldı.²³¹ 18 Temmuz 1046 tarihinde yaşı 72'ye erişmiş bir halde vefat etti. Meyyâfârikîn Kilisesi'nde kardeşi Ebû Saîd Zâhidu'l-Ulemâ'nın mezarının yanbaşıda defnedildi.²³²

İliya, Nusaybin'e ulaştığında orada kurulu bir kütüphaneye karşılaştı. Bu kütüphanede bilimsel eserler ve dinî eserler mevcuttu. Nusaybin'de kaldığı süre içerisinde eski Hristiyan din adamlarının geleneğine uyarak kendisini ahlakî yönden olgunlaştırdığı gibi ilmi yönden de yetiştirdi. Daha sonra farklı alanlarda eserler kaleme almaya başladı. Dil tarih mantık bilim ve felsefe alanlarında çok sayıda eser yazdı. Öte yandan edebî ahlakî ve psikolojik konuları ele alan eşsiz yapıtlar ortaya koydu. Süryanice ve Arapça olarak iki dilde kaleme aldığı dünya tarihini 1019 yılında telif etti. İbn Ebî Usaybia'nın da takdirini kazanan bu eseri bilinen en iyi tarih kitaplarındandır. Öte yandan İliya, Hristiyanlık dininin savunmasını tartışma uslubundan uzak yumuşak bir yöntemle ele alan çalışmalara yöneldi. Ayrıca

²³¹ İliya en-Nasîbînî, "Risâletun fî Vahdâniyyeti'l-Hâlık ve Teslîsi Ekânimihi", (Nşr.: Luis Ma'lûf), *el-Maşrık*, 6, Beyrut, 1903, 111-116.

²³² İliya en-Nasîbînî, "Risâletun fî Fadîleti'l-İfâf li İliya en-Nasîbînî", (Nşr.: George Rahme), *el-Maşrık*, 63, Beyrut, 1968, 4; 'Amr b. Matta, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Maşrık min Kitabi'l-Mecdel*, (Edit.: Henricus Gismondi) Roma, 1896, II, 99; Graf, *a.g.e.*, II, 177; Halil Samir, "Bibliographie du dialogue İslamo-Chrétien", *Islamochristiana*, 3 /1977, 258.

Hristiyanlık akideleri olan Teslîs, Tevhîd, Tecessüd, Kânûnu'l-Îmân ve daha başka felsefi konuları içeren eserler kaleme aldı.²³³

13 Zilhicce 370 (19 Haziran 981) tarihinde Halep'te doğan Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin el-Mağribî soyu Sasani krallarına ulaşır.²³⁴ Babası Hamdânî hükümdarı Seyfuddevle'nin kâtipliğini yapıyordu. Seyfuddevle ölünce oğlu Sa'duddevle ile aralarında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Halep'ten ayrılarak Mısır'a gitti. İbnu'l-Mağribî de bir süre sonra babasının ardından Mısır'a gitti. Fâtîmî halifesi el-Hâkim babası ve kardeşini öldürünce İbnu'l-Mağribî Mısır'dan kaçarak Şam'a gitti. Burada Hassan b. Müferric'in yanına yerleşti. Onu ve civar yerlerdeki Arap idarecileri Mekke Emiri Ebu'l-Futûh el-Alevî'ye biat etmeye teşvik etti. Böylece Fâtîmî Halifesi el-Hâkim'e karşı bir muhalefet cephesi oluşturmayı düşündü. Fakat el-Hâkim gönderdiği mektuplarla Arap emirlerini kendi safına çekmeyi başardı. İbnu'l-Mağribî yalnız kalınca Hâkim'den af diledi.²³⁵

Şam'dan ayrılan İbnu'l-Mağribî, Bağdat'a gitti. 415 (1024-1025) yılında Büveyhî hükümdarı Müşrifuddevle'nin vezirliğini yaptı. Vezirliği sadece birkaç ay sürdü. Çünkü Abbâsî halifesi Kâdir Billâh onun Bağdat'ı karıştırmak için geldiğini düşünerek onu burada istemediğini söyledi. Bunun üzerine buradan ayrılmak zorunda kaldı.²³⁶ Sonra buradan ayrılarak Musul'a gitti ve Ukaylî emiri Karvâş b. Mukalled vezirlik yaptı. Bir süre de burada kaldıktan sonra Diyarbekir ve Meyyâfârikîn hâkimi Nasruddevle'nin yanına geldi. Bir süre misafir olarak kaldıktan sonra Nasruddevle ona vezirlik teklifinde bulundu. Başta bu teklifi reddettiysen de sonra aşırı ısrar üzerine kabul etti. İbnu'l-Mağribî uzun bir süre burada kaldı. Çok değer gördü ve önemli konumlara ulaştı. Fakat daha sonra Musul'da bulunan Ukaylî emiri Karvâş'ın veziri ölünce Karvâş'ın daveti üzerine Cizre bölgesindeki bir takım idari işlere bakma bahanesi ile Diyarbekir'den ayrıldı. Bir süre Cizre'de kalıp işlerle meşgul oluyormuş gibi davrandı. Sonra bir gece Cizre'den Musul'a geçti ve orada kalarak Karvâş'a vezir oldu.²³⁷

Musul'dayken birçok kez Abbâsî halifesine ve Büveyhî hükümdarına elçi olarak gitti. Ramazan 415 (Kasım/Aralık 1024) tarihinde Bağdat'ta tekrar

²³³ Graf, *a.g.e.*, II, 178-189.

²³⁴ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2537.

²³⁵ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2549.

²³⁶ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2532-2533.

²³⁷ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2551.

Büveyhîler'e vezir oldu. Bir süre bu görevde kaldıktan sonra çıkan iç karşıklıklardan dolayı buradan ayrılarak Karvâş'ın yanına geri döndü. Abbâsî halifesi Kadir Billâh onun hakkına olumsuz kanaatini tekrarlayınca buradan da ayrılarak Nasruddevle'nin yanına gitti. Nasruddevle birçok yeri ikta olarak verdi. Beraberinde gelenlere iyi davrandı. Bir süre sonra Bağdat'tan mektup gelince geri gitmek için Nasruddevle'den izin istedi. Fakat İbnu'l-Mağribî 11 Ramazan 418 (15 Ekim 1027) tarihinde Meyyâfârikîn'de vefat etti.²³⁸

İbnu'l-Mağribî, Büveyhî hükümdarı Şerefuddevle'ye vezirlik ettiği dönemde Abbâsî halifesi Kâdir Billâh, Büveyhî hükümdarına yazdığı mektupta, İbnu'l-Mağribî'nin İsmailîliğe mensup olduğunu ve buraya da mezhebini yaymak için geldiğini söyledi. Bunu duyan İbnu'l-Mağribî kendisini savunmak için bir risale kaleme alarak sahip olduğu dini telakki hakkında teferruatlı bilgi verdi. Bu risalede İbnu'l-Mağribî sahip olduğu entelektüel birikim hakkında da fikir verecek şekilde şöyle der: *“Ben ilmi hayatıma Kur'an-ı Kerim'i ezberlemek ve Hadis kitaplarını okumakla başladım. Fakihlerin ilim meclislerinde büyüdüm. Lügat ve Nahiv kitaplarını okudum. On beş bine yakın eski Arap şiirini inceledim. Kaleme aldığım kitaplarımın sayfaları arasında yazdıklarım sahip olduğum sahih akidemi ortaya koyar. Hemen hemen bütün Hadis kitaplarını Rivâyet ve Dirâyet açısından tetkik ettim. Misal olarak İmam Mâlik'in Muvatta'ını iki ayrı rivayetinden okudum. Yine Buhâri ve Müslim'in Sahihleri, Süfyân'ın Câmiî gibi birçok eseri okudum. Tefsir ilmine dair bir eser kaleme aldım. Hadis kitaplarından derlemeler yaptım. Ebû Ca'fer et-Tahâvî'den Müzenî'nin kitabını dinledim. Bütün bunlardan sonra benim gibi birinin dalalet ve yanlış görüşlere sapmış olarak kabul edilmesi nasıl düşünülebilir ve söylenebilir.”*²³⁹

İbnu'l-Mağribî siyaset konusunda Siyasetnâme²⁴⁰ yazacak düzeyde derinlemesine bilgi ve deneyim sahibi biriydi. Öte yandan Edebiyat ve Nahiv alanlarında da uzman biriydi. Matematik ve Astronomi'ye karşı da ilgisi vardı. Kur'an-ı Kerim Tefsiri konusunda da derin bilgi sahibiydi. Hattatlıkta çağdaşlarıyla

²³⁸ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2552, 2555.

²³⁹ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2535-2537.

²⁴⁰ İbnu'l-Mağribî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin (ö. 418/1027), siyasetname tarzında kaleme aldığı bu eserinde hükümdarın kendisine karşı, emrindeki memurlara ve halka karşı sorumluluğu ve gütmesi gereken siyaset tarzını ele almıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. İbnu'l-Mağribî, *Kitabun fi's-Siyâse*, (Thk.: Sâmî ed-Dehân) Dımaşk, 1948, 55-82.

boy ölçüşecek düzeye erişti. Bütün bu ilimleri dair tahsilini ise henüz 14 yaşına varmadan yaptı. 17 yaşına basmadan önce de İbnu's-Sikkât'e ait *İslâhu'l-Mantık* isimli kitabı ihtisar etti.²⁴¹ İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'ine yazdığı *Ziyâdât* onun entelektüel birikimini ortaya koyan önemli bir göstergedir.²⁴² Hayatı boyunca telif ettiği ve topladığı kitaplarla Meyyâfârikîn'de bir vakıf kütüphanesi kurdu.²⁴³ Yetiştirdiği talebeleri arasında oğlu Ebû Yahya Abdulhamîd, Ebu'l-Hasan b. Tayyib el-Fârikî, Ali b. Seken el-Fârikî gibi şahıslar yer almaktaydı.²⁴⁴

3.6.2. Diyalog Toplantısı ve İçeriği

İliya'nın Ebû'l-'Ala Sâid b. Sehl el-Kâtib'in²⁴⁵ isteği üzerine Mervânî veziri İbnu'l-Mağribî ile aralarında geçen yedi meclisi kaleme aldı. İliya meclisleri anlatmaya başlarken “*geçen sene*” diyerek anlattığına göre söz konusu eser 418 (1027-1028) yılında kaleme alınmıştır. Nitekim 26 Cemâziye'l-Ûla 417 Cuma (15 Temmuz 1026) günü vezir İbnu'l-Mağribî birtakım işler için Nusaybin'e geldi. Ertesi gün İliya vezirin huzuruna girdi. Vezir onu gayet iyi karşıladı ve ikramda bulundu. Sohbet esnasında onunla bir takım ilmi meseleler hakkında konuşmak istediğini söyledi.²⁴⁶

Vezir devamla daha önceleri Hristiyanlar hakkında kâfir ve müşrik oldukları kanaatine sahip olduğunu ancak bir takım işler için Bitlis'e gittiğini ancak yolda hastalandığını, Meyyâfârikîn'e dönüş yolunda hastalığının ağırlaştığını ve bu nedenle yol üzerinde bulunan Mar Mari Manastırı'ndaki rahibin onu tedavi ederek iyileştirmesi üzerine kendisindeki bu kanaatin zayıfladığını ancak bununla beraber Hristiyanlar'ın muvahhid oldukları hakkında yine de bir takım şüphelerinin olduğunu söyledi. Bunun üzerine İliya, vezire bu şüphelerin neler olduğunu sorunca vezir Teslîs'e inanmaları olduğunu söyledi.²⁴⁷

²⁴¹ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2533.

²⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, V, 2228, VI, 2474.

²⁴³ İbn Şeddâd, *a.g.e.*, III/1, 361.

²⁴⁴ İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb*, VI, 2537.

²⁴⁵ Ebu'l-'Ala Sâid b. el-Hasan erdem sahibi doktorlardan biriydi. Rahbe şehrinde yaşardı. Receb 464 (Mart/Nisan 1072) tarihinde *Kitabu't-Teşvîk et-Tıbbî*'yi yazdı. Bu tarihten sonra vefat etti. Bkz. İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 313.

²⁴⁶ İliya en-Nasîbînî, “Mecâlisu İliya Metrâni Nasîbîn”, (Nşr.: Lûis Şeyho), *el-Maşrık*, 20, Beyrut, 1922, 34-35.

²⁴⁷ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 35-36.

Bunun üzerine İliya vezirin sorusuna öncelikle diyalogun yöntemi ve amacına dair çekincesini ifade etti. Şöyle ki; “Şayet vezir efendimizin (Allah kendilerine uzun ömürler versin) bunu söylerken güttüğü amaç bizim dinimiz hakkında bilgi sahibi olmak ve bize yakıştırılan çirkinliklerden bizleri aklamak ise ben bu konuda bildiklerimi söyleyeyim. Yok, eğer Vezir efendimizin amacı münazara ve tartışma ise bunun için beni affetmesini, dinimiz ve din anlayışımızla ilgili konularda konuşmaktan vazgeçerek beni lütuflandırmasını istiyorum.” Bunun üzerine vezir amacının bilgi sahibi olmak olduğunu “Yüce Allaha yemin ederim ki sana yönelttiğim sorulardan tek amacım var o da inancınız hakkında bilgi sahibi olmak ve size yakıştırılan ve dışardan çok iğrenç duran ama belki de iç yüzü itibariyle güzel olan yakıştırmalardan ötürü sizleri aklamaktır. Müşrik olmadığınızın da anlattıklarından dolayı sahip olduğum mutluluk çok büyük bir şeye sahip olduğumda duyduğum mutluluğa eşdeğerdir. Her ne kadar Abdullah oğlu Muhammed (a.s.)’in peygamberliğini kabul etmeseler de ben her bir Hristiyanın muvahhid, saygıdeğer ve doğru olduğuna inanıyorum. Bu arada bir şey hakkında bilgi sahibi olabilmenin en önemli koşulu da soru sorma ve itirazlar yöneltmedir. Benim böyle davranmamı yalnız buna yormanı istiyorum yoksa başka bir şeye değil.” sözleriyle ifade etti. Bunun üzerine İliya ona teşekkür etti ve ilk meclise böylece diyalogun yöntemini belirleyerek başlanmış oldu.²⁴⁸

İkinci Meclis 17 Temmuz 1026 Pazar günü gerçekleşti. Vezir İbnu’l-Mağribî bu mecliste Hristiyanların Allah’ın Hz. İsa’ya hulülü ve doğurduğu sakıncalara dair soruyla başladı. İliya ise söz konusu hulülün cevherin araza hulülü değil de vakar, rıza ve meşiiyyetin hulülü şeklinde yorumlanması gerektiğini savundu. Tıpkı Allah’ın yere değil de semaya, sıradan evlere değil de mabedlere, sıradan insanlara değil de peygamberlere ve seçilmişlere hulülünde olduğu gibi.²⁴⁹

Üçüncü meclis 19 Temmuz 1026 Salı günü gerçekleşti. Bu mecliste vezir Kuran-ı Kerim’deki “Allah üç kişinin üçüncüsüdür, diyenler kuşkusuz küfre düştüler.” (Maide Suresi, 77) ayeti delil getirerek Hristiyanların bu inanca sahip olmakla küfre düştüklerini ileri sürdü.²⁵⁰

²⁴⁸ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 37.

²⁴⁹ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 112-113.

²⁵⁰ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 117.

İliya Hristiyanlar'ın muvahhid olduklarının delilini kendisi de Kur'an'dan bulmaya çalıştı. Şöyle ki; İliya'ya göre Kur'an'ın kimi yerde Hristiyanlar'ı muvahhid kimi yerde de müşrik olarak görmektedir. Görünüşte bu durumun bir çelişki olarak görülebileceğini ancak gerçekte ifade edilmek istenenin Hristiyanlar'dan bir kısmının muvahhid diğer bir kısmının ise müşrik olduğudur. İliya'ya göre muvahhid olan Hristiyanlar, kendisinin de mensup olduğu Nastûrîler, Yakubîler ve Melkîler gibi Allah'ın bir olduğunu söyleyen Hristiyanlar'dır. Markiyonîler, Deysânîler ve Maniheiztler gibi kendisini Hristiyanlığa nisbet eden ve üç ilahın varlığını kabul eden fırkaların ise Kur'an'da söz edilen müşrikler olduğunu savundu. Daha sonra *“İman edenler, Hristiyanlar, Yahudiler ve Sabîîler'den her kim Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve Salih amel işlerse onların ecirleri rableri katındadır, onlar için korku yoktur ve üzülmeyeceklerdir.”* (Bakara Suresi, 62) ayetini Hristiyanlar'ın muvahhid olduğuna delil getirdi.²⁵¹

Bunun üzerine İbnu'l-Mağribî'ye göre müfessirlerin bir kısmı bu ayetin *“Her kim İslam'dan başka din ararsa bu kendisinden kabul edilmeyecek ve bu kimse ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.”* (Âl-i İmrân Suresi, 85) ayetiyle neshedildiğini söyledi. Yine diğer bir grup müfessire göre ise burada ifade edilenin Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabîîler İslam'a girdiklerinde mükâfatı hak edecekleri aksi halde kendi dinlerinde kaldıklarında bunun mümkün olmayacağı şeklinde anlaşılması gerektiğini savundular.²⁵² İliya buna karşılık neshin haberde caiz olmadığını ancak emirde gerçekleşebileceğini, bu durumda da bu ayetin neshinin söz konusu olmadığını söyleyerek itiraz etti. Bu arada söz konusu ayeti Taberî'nin de kendi anladığı şekilde yorumladığını söyledi. Öte yandan Bakara Suresi 220. ayette müşrik kadınlarla evlenilemeyeceğinin açık olduğu, Hristiyan kadınlarla evlenilebildiğine göre de Hristiyanlar'ın müşrik olmadıkları gibi bir sonucun çıkarılmasının mümkün olduğunu sözlerine ekledi. Daha sonra da İslam hukunda Hristiyanlar'a tanınan ayrıcalıkları sıralayarak bu konuda Hristiyanlar'ın Müslümanlar'a daha çok yakın olduklarını vurguladı.²⁵³

²⁵¹ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 117-118.

²⁵² İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 118.

²⁵³ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 118-121.

Dördüncü meclis 21 Temmuz 1026 Perşembe²⁵⁴ günü gerçekleşti. Vezir İliya'yı huzura çağırdı ve ona insanların çoğunun dinlerini, işlerinden ve geçimlerinden daha fazla önemsemelerinin sebebini sordu. İliya bu soruya, insanların bir kısmı gelenek ve atalarının mirasına uymak için dinlerini severken bir diğer kısmı da dinini iyi ve doğru bildikleri için severler, diyerek cevap verdi. Bunun üzerine vezir peki senin kendi dinine duyduğun sevginin sebebi nedir sorusuna ise İliya, bu sevginin dinini doğru bir şekilde bilmekten kaynaklandığını söyledi. Ardından Yunan filozofları, Rum, Bulgar, Kıpti, Ermeni, Süryani, Fars ve Türk gibi ulusların bu dine girmelerinin bu dinin doğruluğunun önemli göstergelerinden olduğunu savundu.²⁵⁵

Beşinci meclis 22 Temmuz 1026 Cumartesi günü²⁵⁶ gerçekleşti. Vezir İliya ile aralarında geçen konuşmaları Nusaybin'de bulunan Hanbelî âlim Kadı Ebû Ya'la'ya anlattı. Kadı Ebû Ya'la ise anlatılanları kabul etmedi ve Hristiyanlar'ın Tevhîd'e dair herhangi bir inanç sahibi olmadıklarını, bütün bu anlatılanların Hristiyanlar'ın kendileri hakkındaki olumsuz kanaati ve şüpheleri ortadan kaldırmak için dile getirdiklerini savundu. Vezir bu görüşmeyi İliya'ya anlatınca İliya ertesi gün bir risale yazdı ve bu risalede Tevhîd inancına sahip olduğunu yazdı ve imzaladı. Bu risaleyi gören vezir “*Bu inanca sahip olan birisi muvahhiddir.*” dedi. Sonra da İliya'dan Nusaybin'den ayrılmadan önce Tevhîd konusunda bir risale kaleme almasını istedi.²⁵⁷ Bunun üzerine İliya vezirin isteğini yerine getirmek için bir risale kaleme aldı. Bu risalenin bir nüshasını da Ebu'l-'Ala Sâid b. Sehl'e gönderdi.²⁵⁸

Altıncı meclis 25 Temmuz 1026 Salı günü²⁵⁹ gerçekleşti. Bu mecliste konuşulan konular Nahiv, Lügat, Hat ve Kelam gibi dil bilimleriydi. Özellikle Arapça ile Süryanice arasında mukayese ile geçen bu mecliste vezir Müslümanların mantık ilmi ve benzeri felsefi bilimleri okumak ve araştırmanın küfr ve ilhad olduğunu hatta bunları bilenlere zındık gözüyle baktıklarını söyledi. İliya ise bu düşünceye Allah'ın verdiği en büyük nimetin akıl olduğunu, mantık biliminin akıllı geliştirdiğini, mantığı reddeden her şeriatın akla ters olduğunu söyledi. Vezir bu eleştiriye Müslümanlar'ın

²⁵⁴ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 267.

²⁵⁵ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 267-268.

²⁵⁶ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 270.

²⁵⁷ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 270-271.

²⁵⁸ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 272.

²⁵⁹ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 366.

mantık ve akli ilimleri okutmayı ve okumayı engellemediklerini ancak bu ilimlerle uğraşmaktan dolayı şer'î ilimlerin göz ardı edilmesinden duydukları endişeden dolayı böyle bir tutum içerisine girdiklerini söyleyerek yanıt verdi.²⁶⁰

Yedinci meclis 27 Temmuz 1026 Perşembe günü gerçekleşti.²⁶¹ Astronomi konusuyla başlayan bu mecliste Hristiyanlar'ın Müslümanlar hakkındaki düşünceleri üzerinde durdular. Vezir İbnu'l-Mağribî, İliya'ya Müslümanlar hakkındaki düşüncelerini sorunca İliya, kendi dinlerine inanmayanlar içerisinde kendilerine en yakın olanların Müslümanlar olduğunu, İslam hukukunun Hristiyanlar'ı koruduğunu fakat diğer dinlerde ise böyle bir ayrıcalıklarının olmadığını bütün bunların Hristiyanlar'ın diğer din mensuplarından daha çok Müslümanlar'ı sevmelerine ve onlara bağlı olmalarını sağlayan nedenlerdir.²⁶² Vezir Nusaybin'den ayrılmadan üç gün önce Ahlâku'n-Nefs, rahiplerin ve zahidlerin adabının yanısıra akli ilimlerle ilgili konularda İliya ile sohbet etti.²⁶³

Vezir İbnu'l-Mağribî daha sonra 8 Zi'l-Kade 417 (21 Aralık 1026) Perşembe günü Nasruddevle ile birlikte Nusaybin'e tekrar geldi ve burada 25 gün kaldı. İliya vezirle Yahudiler'in inancı, Hz. Âdem'in tarihi, antik dönem tarihi, Yahudiler'in tarih hesabıyla oynamaları ve Astronomi gibi konularda konuştu.²⁶⁴

Vezir üçüncü defa 17 Cemaziyelula 418 (25 Haziran 1027) Pazar günü Nusaybin'e geldi. İliya ile görüşmesinde ona kardeşi Ebû Saîd Mansûr b. İsa'yı şikâyet etti. Vezir bu defa 10 gün kaldıktan sonra Meyyâfârikîn'e döndü ve bir süre sonra hastalığı şiddetlendi ve 11 Ramazan 418 (15 Ekim 1027) Pazar günü vefat etti.²⁶⁵ İliya bu eseri bitirdikten sonra filozof ve Hristiyan hukukçu Ebu'l-Ferec Abdullah b. Tayyib'e²⁶⁶ gönderdi. Bundan amacı eserde dile getirilen görüşlerin Hristiyanlık inancı ve teolojisiyle uygunluk gösterip göstermediğini onaylatmaktı. Ebu'l-Ferec eserin sonuna kendi eliyle bu eserin içeriğinin Hristiyan öğretilerine uygun olduğunu yazdı.²⁶⁷

²⁶⁰ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 376.

²⁶¹ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 425.

²⁶² İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 427.

²⁶³ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 431.

²⁶⁴ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 431.

²⁶⁵ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 432.

²⁶⁶ Bağdat'ta yaşayan bu bilgin Hristiyanlar'ın önemli şahsiyetlerinden biriydi. Bağdat'taki Adudî Bimaristanı'nda Tıp okutuyor ve hastaları tedavi ediyordu. Birçok eser kaleme alan Ebu'l-Ferec, 435 (1043) tarihinde vefat etti. İbn Ebî Usaybia, *a.g.e.*, 298-300.

²⁶⁷ İliya en-Nasîbînî, *Mecâlis*, 433.

SONUÇ

İslam'dan önce Süryani, Ermeni ve kısmen de Araplar tarafından iskân edilmiş olan Kuzey Mezopotamya coğrafyasında X. yüzyılda Kürt kökenli Mervânîler'in hâkim olmaya başladıkları görülmektedir. Mervânîler Cezîretu İbni Ömer (Cizre) bölgesinde yaşayan Buhtî, Beşnevî ve Hezbânî aşiretlerini de yanlarına alarak aşiretler konfederasyonundan oluşan bir idarî yapı kurdular. Merkezde Mervânîler'in kurucusu olan Humeydîler daha fazla etkin iken taşrada ise geri kalan Kürt aşiretleri etkinlik sahibiydi. Mervânîler gerek diğer Müslüman milletleri ve gerek de Gayri Müslimler'i devletin yönetimine ortak ederek çoğulcu bir anlayış ortaya koydular.

Mervânîler, 983-1085 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'da hüküm sürmüş İslam devletlerinden biridir. Bu bölgede, Hulefa-i Raşidin döneminde başlayan İslamlaşma süreci Mervânîler döneminde daha da hızlanmıştır. Mervânîler hâkim oldukları topraklarda Müslüman nüfusun yerleşmesine yardımcı olurken bölgenin kadim sakinleri olan ve Hristiyanlığa mensup Süryani, Ermeni ve Rumlar'ın yanısıra bölgede az da olsa yaşayan Yahudiler'e dokunmadılar. Aksine daha sonraki Müslüman idarelere örnek teşkil edecek bir hoşgörülü yaklaşım yoluna gittiler. Öyle ki liyakat esasına dayanarak Gayri Müslimler'i Vezirlik, Tabiplik, Vakıf Nazırlığı, Divan Kâtipliği, Arızu'l-Ceyşlik gibi önemli devlet konumlarına getirdiler. Hatta durum öyle oldu ki Mervânîlerin bu uygulamalarda aşırıya gittiğini düşünenler bile oldu.

Mervânîler, hâkimiyet sahaları içerisinde yaşayan ve bu toprakların kadim sakinleri arasında sayabileceğimiz Gayri Müslim ahaliyle ilişkilerini genel itibariyle iyi tuttular. Mervânîler sınır komşusu olan devletlerle de barışçıl ilişkiler sürdürdüler ve komşularının toprak bütünlüğüne dışarıdan bir saldırı veya tehdit olmadığı müddetçe saygılı davrandılar. Dış ilişkilerinde komşularının toprak bütünlüğüne saygılı olup yayılmacı bir politika izlemedikleri gibi içeride ise tebaalarına her türlü özgürlüğü tanıdılar. Bunun yanısıra komşu ülke vatandaşları içerisinde ister Müslüman olsun ister Gayri Müslim olsun huzurlu bir yaşam süremeyenler için de bir sığınma yurdu vazifesi görmüştür. Öte yandan aynı dinin farklı anlayış ve

uygulama şekillerini benimsemiş mensuplarının kendilerini özgürce ifade edebildikleri bir zemin olması açısından da Mervânî coğrafyası önem arz etmiştir.

Müslümanlar dışındaki din mensuplarının inanç özgürlüğü, ibadethane açma hürriyeti ve ibadetlerini herhangi bir baskı altında kalmadan yapmaları hususunda azami özen gösterilmiştir. Bu dönemde Mervânîler'in Gayri Müslim tebaasına karşı takındığı en ufak bir olumsuz tavıra rastlanmamaktadır. Bizans gibi Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden devletlerin baskısından bunalan farklı Hıristiyan gruplar Mervânî ülkesindeki özgür ortamdan ötürü bu ülkeye akın ettiler. Süryani patrikliğinin Diyarbakır'a taşınması da bu dönemde gerçekleşen önemli olaylardan biridir.

Mervânîlerin hâkim oldukları coğrafyada maddi refah düzeyinin artması beraberinde nüfus yoğunluğunun artmasını da getirdi. Bu dönemde Şîî-İsmailî Büveyhîler'in baskısı altında yaşamaktan bunalan Sünnî ilim adamları akın akın Mervânîler'in ülkesine geldiler. Sadece Müslümanlar değil Hıristiyan din adamları da bu hanedanın ülkesine akın edenler arasındaydı. Çünkü özgür ilmi ortam, dini tolerans ve barış esasına dayalı bir yaşam fırsatı herkesi cezbetmişti.

Mervânî hükümdarları resmi mezhep olarak Şâfiîliği benimsemiş olmalarına rağmen diğer müslüman mezheplerin eğitiminin verilmesine ve yayılmasına gerekli olanakları sunmuşlardı. Diyarbakır Ulu Camii'nde Hanbelî fıkıhı tedris edildiği gibi Maliki mezhebine mensup âlimler Meyyâfârikîn, Âmid ve Siirt gibi önemli Mervânî şehirlerinde kadılık makamına gelebildiler.

Mervânî şehirlerinde yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler'in ibadethaneleri aynı anda ve bir arada bulunabilme imkânına sahipti. Başkent Meyyâfârikîn bunun en çarpıcı örneğini bünyesinde barındırmaktaydı. Fakat bu tolerans yöneticilerin el değiştirmesiyle ortadan kalktı. Nitekim Selçuklular'ın Mervânî hâkimiyetine son vermelerinden sonra bölgeye atadıkları valilerden Ebû Ali el-Belhî'nin ilk işi Gayri Müslimler'e ait ibadethaneleri camiye çevirmek oldu. Meyyâfârikîn'deki Deyr Abbad Kilisesi'nin mescide çevrilmesi bunun en çarpıcı örneğidir.

Selçuklular'ın önemli bir aktör olarak Orta Doğu'da ortaya çıkmasından sonra Mervânîler onlara tabi oldular ve kendi dış siyasetlerini artık Selçuklular'a endeksli olarak şekillendirdiler. Bu nedenle eski müttefikleri Bizanslılar ve

Fatimîler'le araları açıldı. Malazgirt Savaşı'ndan sonra ise ilişkiler tamamen koptu. Selçuklular'ın Anadolu'ya hâkimiyetinden sonra Mervânî topraklarına Artuklular hâkim oldu. Bu beylik Anadolu'da kurulan beylikler içerisinde dikkat çeken bir yapı arz etti. Belki de Artuklular, Mervânî mirasına sahip çıkıp bu mirası sürdürdükleri için böyle bir ayrıcalığa sahip oldular. Tıpkı Mervânîler'de olduğu gibi Artuklular tarafından da çoğulcu yaşam olanakları bölgede yaşayan Gayri Müslimler'e tanınmaya devam edildi.

Mervânîler döneminde Müslüman dinî grupların mensupları kendi mezheplerinin büyük otoriteleriyle sürekli bir iletişim ve bilgi alışverişi içerisindeydiler. Günlük yaşantılarında karşılaştıkları sorunlara karşı getirmeleri gereken çözümleri bulma noktasında dini otoritelere sık sık başvurmaktaydılar. Hatta bu bilgi trafiği kimi zaman kayıt altına bile alınmıştı. Başkent Meyyâfârikîn'deki İmâmîler ve Hanbelîler'e dair fetva kayıtları bunun en ilgi çekici örneklerini teşkil etmektedir. Öte yandan Hristiyanlar da mensubu bulundukları mezhep otoritelerine kolayca başvurabiliyor ve bilgi akışını özgürce sağlayabiliyorlardı.

Bu özgür ve hoşgörülü ortam Müslüman ve Gayri Müslim ilim adamlarının Mervânî ülkesine akın etmesini de beraberinde getiren önemli etkenlerden bir diğeri oldu. Mervânî ülkesine gelen bu ilim adamlarının bir kısmı hükümdarların özel hizmetine girdiler. Hatta bazıları Mervânî hükümdarları ve diğer devlet adamları için ilmi eserler bile kaleme aldılar.

Söz konusu dönemde Gayri Müslim unsurlardan en etkin olanlar kuşkusuz Hristiyanlar'dı. Kendi dini özgürlüklerini yaşadıkları gibi diğer din mensuplarıyla bir araya gelip ilmî müzakereler yapma imkânına da sahip olan Hristiyanlar'ın Nastûrî mezhebine mensup Nusaybin metropoliti İliya 1026 yılında Mervânî veziri İbnu'l-Mağribî ile Nusaybin'de bir araya geldi. Yedi ayrı oturumdan oluşan bir diyalog toplantısı yaptılar. İliya daha sonra bu toplantıda konuşulanları tutanaklara döktü. Gerek toplantının formatı ve gerek de katılımcıların mensubu bulundukları dinleri akademik ve entellektüel açıdan yeterli bir temsil düzeyinde bulunmaları söz konusu toplantıyı daha bir önemli kılmaktadır. Tartışmadan ziyade karşılıklı olarak birbirini anlama çabasının yanı sıra birbiri hakkında sahip oldukları önyargılardan kurtulma ve öteki hakkında bilgi sahibi olma imkânı sunan bu tarz bir toplantının

Mervânîler'in himayesinde yapılmış olması kuşkusuz söz konusu dini tolerans ve hoşgörünün bir sonucu olarak görülmelidir.

Farklı din mensuplarının birbiriyle olan ilişkileri İslam'ın evrensel değerlerinin küresel çapta temsiliyet sorunu yaşadığı bir dönemde önem kazanan konular içerisine girmiştir. Tarihte söz konusu bu ilişkilerin olumlu uygulamalarına Kuzey Mezopotamya bölgesinde rastlamak mümkündür. İşte bu örnekliğin en seçkin mimarlarından biri de kuşkusuz Mervânîler'dir.

İslam dininin ortaya çıkışından yaklaşık dört asır sonra kurulmuş olan ve Kuzey Mezopotamya coğrafyasına hâkim olan Mervânîler, yönetimleri altındaki etnik ve dinî grupların farklılığı ve çokluğu gibi bir kültürel zenginliğe sahip oldukları gibi bunları bir arada tutabilme yönüyle dikkat çeken bir devlettir. Hâkim oldukları coğrafyada kendi mensubu bulundukları din mensuplarına olduğu gibi diğer mensuplarına da gösterdikleri hoşgörü ve çoğulcu yaklaşım kendi çağlarının standartlarını aşacak bir düzeye erişti.

Tabi ki söz konusu hoşgörü ortamı ve çoğulcu anlayışı sadece Mervânîler'in idare anlayışına bağlamak doğru değildir. Nitekim mevzu bahis coğrafyadaki etnik ve dinî grupların mensupları bir arada yaşama ve birbirleriyle geçinme hususunda ortak bir kültür oluşturmuşlardı. Bu durum Mervânîler'in işini kolaylaştıran bir unsur oldu. Bununla birlikte Mervânîler'in sergiledikleri yaklaşımla söz konusu yaşam kültürü bir araya gelince ortaya çağlar sonrasına bile örnek olabilecek bir diyalog ve dinî çoğulculuk örneği çıktı.

KAYNAKLAR

- AFÎF b. MÜEMMÎL, “Risâletun Lâhûtiyyetun Târihiyyetun ala Mezâhibi’n-Nasârâ”, (Nşr.: İlyâs Betârih), *el-Maşrık*, 20, Beyrut, 1922.
- AMR b. MATTA, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi’l-Maşrık min Kitabi’l-Mecdel*, (Edit.: Henricus Gismondi) Roma, 1896.
- AYDIN, MEHMET, “Nestorilik”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, 2005.
- AZİMÎ, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Terc.: Ali Sevim) Ankara, 1988.
- BARSAVM, EFREM, *Saçılmış İnciler*, (Terc.: Zeki Demir) İstanbul, 2005.
- BERCHEM, MAX VAN, “Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbekr”, *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse*, IX, Berlin, 1907.
- _____, *Amida*, Heidelberg, 1910.
- BİNYÂMÎN et-TATÎLÎ, *Rihletu Binyâmîn et-Tatîlî*, (Terc.: Azra Haddâd) Abûdâbî, 2002.
- BLAUM, PAUL A., “A History of the Kurdish Marwanid Dynasty A.D. 983-1085 Part I”, *The International Journal of Kurdish Studies*, 5/1-2 (1992)
- BURGOYNE, MICHAEL HAMILTON, “A Recently Discovered Marwanid Inscription in Jerusalem”, *Levant-Journal of the British School of Archaeology in Jerusalem*, XIV, Jerusalem, 1982.
- EBU’L-‘ALA el-MA‘ARRÎ (ö. 449/1057), *Risâletu’l-Ğufrân ve Risâletu İbni’l-Kârih*, (Thk.: Aîşe Abdurrahmân) Kahire, 1977.
- EBÛ ŞÂME el-MAKDÎSÎ, Şihâbuddîn Abdurrahmân b. İsmâil (ö. 665/1266), *er-Ravzateyn fi Ahbâri’d-Devleteyn*, (Tlk.: İbrâhim Şemseddîn) Beyrut, 2002.
- ENDRESS, GERHARD, “Reading Avicenna in the Madrasa Intellectual Genealogies and Chains of Transmission of Philosophy and the Sciences in the İslamic East”, *Arabic Theology, Arabic Philosophy*, (Edit.: James E. Montgomery) Paris, 2006.
- GRAF, GEORGE, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, Roma, 1947
- GROUSSET, RENÉ, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (Terc.: Sosi Dolanoğlu) İstanbul, 2006.
- HARVEY, SUSAN ASHBROOK, “Nestorianism”, *Encyclopedia of Early Christianity*, (Edit.: Everett Ferguson) London, 1990.

HEIDEMANN, STEPHAN, “A New Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010 and Further Considerations on the Legitimizing Power of Regicide”, *ARAM*, 9-10 (1997-1998).

HEREVÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr (ö. 611/1215), *Kitabu'l-İşârât fî Ma'rifeti'z-Ziyârât*, (Thk.: Janine Sourdel-Thomine) Dımaşk, 1953.

İBNU'L-ADÎM, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (ö.660/1262), *Buğyetu't-Taleb fî Târihi Haleb*, (Thk.: Süheyl Zekkâr) Dımaşk, 1983.

_____, *Zübdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, (Thk.: Suheyl Zekkâr), Dımaşk, 1997.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullâh (ö. 571/1175), *Târihu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, (Thk.: Ömer b. Ğarâme el-Ömerî) Beyrut, 1995.

İBN BAHTÎŞU, Ebû Saîd Ubeydullâh b. Cebrâil (ö. 450/1058-1059), *Kitabu Menâfii'l-Hayavân ve Havâssihâ ve Menâfi'i A'dâihâ*, (Yzm.) Süleymaniye Ktp., Ayasofya Bl., nr. 2943.

İBN BESSÂM eş-ŞENTERÎNÎ, Ebu'l-Hasan Ali (ö. 543/1148), *ez-Zahîre fî Mehâsini Ehli'l-Cezîre*, I-VII, (Thk.: İhsân Abbâs) Beyrut, 1979.

İBN BUTLÂN, Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. Hasan b. Abdûn (ö. 458/1066), *Da'vetu'l-Etibbâ*, (Thk. İzzet Ömer), Beyrut, 2003.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, (Thk.: Muhammed Abdulkâdir Ata ve Mustafa Abdulkâdir Ata) Beyrut, 1992.

İBNU'L-ESÎR, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târih*, I-XI, (Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî) Beyrut, 2006.

İBNU'L-EZRAK el-FÂRİKÎ, Ahmed b. Yusuf b. Ali (ö. 577/1181'den sonra), *Târihu'l-Fârikî*, (ed-Devletu'l-Mervâniyye), (Thk.: Bedevî Abdullatîf Avâd) Beyrut, 1974.

_____, *Târihu Meyyâfârikîn*, (Yzm.) British Museum, nr. Or. 5803.

_____, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Kısmu'l-Artukiyyin), (Thk.: Ahmed Savran) Erzurum, 1994.

İBN EBÎ USAYBİA, Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, (Tsh.: Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd) Beyrut, 1998.

İBN EBÎ YA'LA, Ebu'l-Hüseyn Muhammed (ö. 526/1132), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, (Thk.: Abdurrahmân el-Useymin) Mekke, 1999.

İBN HAMDÛN, Muhammed b. Hasan (ö. 563/1167), *et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye*, (Thk.: İhsân Abbâs ve Bekr Abbâs) Beyrut, 1996.

İBN HAVKAL en-NASÎBÎ, Ebu'l-Kâsım Muhammed, *Sûretu'l-Ard*, (Thk.: J. H. Kramers) Leyden, 1938.

İBNU'L-KİFTÎ, Cemâleddîn Ali b. Yûsuf (ö.646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, (Thk.: Abdulmecîd Diyâb) Kuveyt, 1998.

İBN KUDÂME el-MAKDÎSÎ, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv) Kahire, 1992.

İBNU'L-MAĞRİBÎ, *Kitabun fî's-Siyâse*, (Thk.: Sâmî ed-Dehhân) Dımaşk, 1948.

İBNU'L-METRÂN, *Bustânu'l-Etibbâ ve Ravzatu'l-Elibbâ*, (Thk.: Abdulkerîm Ebû Şuveyrib) Trablus, 1993.

İBN RECEB, Abdurrahmân b. Ahmed (ö. 795/1392), *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, (Thk.: Abdurrahmân el-Useymin) Riyâd, 2005.

İBN ŞEDDÂD, İzzeddîn Muhammed b. Ali (ö. 684/1285), *el-A'lâk el-Hatîra fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (Thk.: Yahya Zekerîyyâ Abbâre) Dımaşk, 1991.

İBN ŞEHRÂŞUB, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (ö. 588/1192), *Meâlimu'l-'Ulemâ fî Fihristi Kutubi's-Şia ve Esmâi'l-Musannifîn*, (Tkd.: Muhammed Sâdık Âlu Bahri'l-'Ulûm) Beyrut, t.y.

_____, *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib*, Beyrut, 1985.

İLİYA en-NASÎBÎNÎ, (ö. 438/1046), "Mecâlisu İliya Metrâni Nasîbîn" (Nşr.: Lûis Şeyho), *el-Maşrık*, 20, Beyrut, 1922.

_____, *Târihu İliya Bar Şinâyâ*, (Terc.: Yusuf Habbî), Bağdad, 1975.

_____, "Risâletun fî Vahdâniyyeti'l-Hâlık ve Teslîsi Ekânimihi", (Nşr.: Luis Ma'lûf), *el-Maşrık*, 6, Beyrut, 1903.

- _____, “Risâletun fî Fadîleti’l-İfâf li İliya en-Nasîbînî”, (Nşr.: George Rahme), *el-Maşrık*, 63, Beyrut, 1968.
- İMÂDEDDİN el-İSFAHÂNÎ, Muhammed b. Muhammed (ö. 597/1201), *Harîdetu’l-Kasr ve Cerîdetu’l-Asr*, I-XIII, (Thk.: Muhammed Behcet Eserî) Dımaşk, 1955.
- KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Abdullah (ö. 820/1417), *Meâsiru’l-Înâfe fî Meâlimi’l-Hilâfe*, (Thk.: Abdussettâr Ahmed Ferrâc) Beyrut, 2006.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Dîvânu Luğati’t-Türk*, Ankara, 1990.
- KHOURY, ADEL THEODOR, “Melchites”, *The Encyclopedia of Christianity*, (Edit.: Erwin Fahlbusch ve dğr.) Leiden, 2003.
- LOWICK, NİCOLAS M., “Oriental Hoards”, *Coin Hoards*, London, 1980.
- MAKDÎSÎ, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 380/990), *Ahsenu’t-Tekâsim fî Ma’rifeti’l-Ekâlim*, (Edit.: M. J. De Goeje) Leiden, 1906.
- MES’ÛDÎ, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hüseyin (ö. 345/956), *Murûcu’z-Zeheb ve Ma’âdinu’l-Cevâhir*, I-II, (Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd) Beyrut, 1973.
- MEYERHOF, MAX, *The Cataract Operations of Ammar İbn Ali al-Mawsili*, (Edit.: Fuat Sezgin) Frankfurt, 1996.
- MİCHEL LE SYRIEN, *Chronique*, I-III, (Terc.: J. B. Chabot) Paris, 1905.
- MOOSA, MATTÎ, “Nestorian Church”, *Encyclopedia of Religion* (Second Edition), (Edit.: Lindsay Jones) New York, 2005.
- MÜLLER, C. D. G., “Nestorians”, *The Encyclopedia of Christianity*, (Edit.: Erwin Fahlbusch ve dğr.) Leiden, 2003.
- MÜ’TEMİN İBNU’L-ASSÂL, “Zikru Mezâhibi’n-Nasâra”, (Nşr.: Samir Halil), *el-Maşrık*, 66/2, Beyrut, 1922.
- NÂSİR-I HÜSREV, Ebu’l-Muîn (ö. 453/1061), *Sefernâme*, (Thk.: Muhammed Debîr Siyâkî) Tahrân, 1955.
- NECÂŞÎ, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 450/1058), *Ricâlu’n-Necâşî*, (Thk.: Muhammed Cevâd en-Nainî) Beyrut, 1988.
- NEVEVÎ, Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Muhtasaru Tabakâti’l-Fukahâ*, (Thk.: Adil Abdulmevcûd ve Ali Muavvid) Beyrut, 1995.
- RABBÎ PETACHÎA, *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*, (Terc.: A. Benisch) London, 1856.

- RÂFÎÎ, Abdulkerîm b. Muhammed (ö.623/1226), *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, (Thk.: Azîzullâh el-Utâridî) Beyrut, 1987.
- ROEDİGER, E., "Jacobites", *The Protestant Theological and Ecclesiastical Encyclopedia*, (Edit.: J. H. A. Bomberger) Philadelphia, 1860.
- RÛZRÂVERÎ, Zahîruddîn Ebu Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin (ö. 488/1095), *Zeylu Tecâribi'l-Umem*, I-VII, (Thk.: Ebu'l-Kâsım İmâmî) Tahran, 2001.
- SAMİR, HALİL, "Bibliographie du dialogue İslamo-Chrétien", *Islamochristiana*, 2/1976, 217-231; 3/1977, 257-286.
- _____, "Entretien d'Elie de Nisibe avec le vizir Ibn 'Ali al-Magribi, sur l'Unité et la Trinité", *Islamochristiana*, 5/1979, 31-117.
- _____, "Note sur le médecin Zahid al-Ulama, frère d'Elie de Nisibe", *Oriens Christianus*, 69/1985, 168-183.
- _____, "İliya en-Nasîbînî (975-1046) ve'l-Vezîr Ebu'l-Kâsım el-Mağribî", *el-Maşrık*, 76/2002, 443-458.
- _____, "İliya en-Nasîbînî (975-1046) ve'l-Vezîr Ebu'l-Kâsım el-Mağribî", *el-Maşrık*, 77/2003, 83-105.
- SBATH, PAUL, *el-Fihris*, Kahire, 1938.
- SEM'ÂNÎ, Ebu Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed (ö.562/1167), *Kitabu'l-Ensâb*, I-IV, (Tsh.: Abdurrahmân Mar'aşlî) Beyrut, 1998.
- SIBT İBNU'L-CEVZÎ, Yûsuf b. Kızıoğlu (ö.654/1256), "Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l A'yân (h.448-480)", (Yay.: Ali Sevim), *Belgeler*, XIV, Ankara, 1992.
- SİLEFÎ, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (ö. 576/1180), *Mu'cemu's-Sefer*, (Thk.: Abdullah Ömer el-Bârûdî) Beyrut, 1993.
- SUBKÎ, Tâceddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdulkâfî (ö. 771/1369), *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, (Thk.: Abdulfettâh Muhammed Hulv ve Mahmûd Muhammed et-Tannâhî) Kahire, 1992.
- ŞÂBUŞTÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 388/998), *ed-Deyârât*, (Thk.: Korkis Avvâd) Beyrut, 1986.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (Thk.: Muhammed Abdulkâdir el-Fâdilî) Beyrut, 2006.
- ŞÎRÂZÎ, Hibetullâh Ebû 'İmrân Musa b. Dâvud (ö. 470/1077), *Müzekkerâtu Dâ'î Duâti'd-Devleti'l-Fâtîmîyye*, (Thk.: Arif Tâmir) Beyrut, 1983.

ŞİRVÂNÎ, Emîr Sâlih Beg bin Han Budâk, *Târihu'l-Ensâb*, (Thk.: Tahsîn İbrâhim Doskî) Duhok, 2005.

TAYLOR, J. G., "Travels in Kurdistan with notices of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *The Journal of the Royal Geographical Society*, XXXV, London, 1865.

TÛSÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö. 460/1068), *el-Fihrist*, (Thk.: Cevad Kayyûmî) Müessesetu Neşri'l-Fekâhe, 1997.

URFALI MATEOS, *Vekayiname*, (Terc.: Hrant D. Andreasyan) Ankara, 2000.

YAHYA B. CERÎR ET-TÎKRÎTÎ (ö. 497/1103-1104), *el-Bâbu'l-Vâhid ve's-Selâsûn min Kitabi'l-Misbâhi'l-Mürşid ile'l-Felâh ve'n-Necâhi'l-Hâdî mine't-Tîh ilâ Sebîli'n-Necât*, (Edit.: William Cureton) Edinburgh, 1865.

_____, "Makâletun fî Salbi's-Seyyid el-Mesîh ", (Nşr.: Luis Şeyho), *el-Maşrîk*, 16 (1913)

_____, *el-Muhtâr min Kutubi'l-İhtiyârâtî'l-Felekiyye*, (Yzm.), Beyazıt Devlet Ktp., Beyazid Bl., nr. 4597.

ANTÂKÎ, Yahya b. Saîd, (ö. 458/1066), *Târihu'l-Antâkî*, (Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî) Trablus, 1990.

YAHŞÛBÎ, İyâz b. Musa (ö.544/1149), *el-Ğunye*, (Thk.: Mâhir Züheyr Cerrâr) Beyrut, 1982.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh, (ö.626/1129), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut, 1995.

_____, *Mu'cemu'l-Udebâ*, I-VII, (Thk.: İhsân Abbâs) Beyrut, 1993.

YÛSUF DİYÂUDDÎN PAŞA, *el-Hediyyetu'l-Hamîdiyye fî'l-Luğati'l-Kurdiyye*, İstanbul, 1894.

ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö.748/1347) *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, I- LIII, (Thk.: Ömer Abdusselâm Tedmûrî) Beyrut, 1991.

ÖZET

Mervânîler 983-1085 yılları arasında hüküm sürmüş İslam devletlerinden biridir. Hâkim olduğu coğrafya Kuzey Mezopotamya'ydı. Bu coğrafya farklı etnik ve dinî grupları içerisinde barındıran bir coğrafyaydı. Söz konusu etnik gruplar Süryaniler, Ermeniler, Rumlar, Araplar, Kürtler ve Deylemîler'di. Dinî gruplar ise Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar'dı. Bu dini gruplardan Hristiyanlığa bağlı Nastûrî, Yakubî ve Melkî mezheplerinin mensupları vardı. İslam mezheplerinden ise Şâfiîlik, Hanbelîlik, Mâlikîlik, Hanefîlik ve İmâmîlik mezheplerinin mensupları Mervânî ülkesinde yaşamaktaydı. Mervânîler Müslüman olup Şâfiî mezhebini resmi mezheb edindiler. Bu mezhebin yayılması için çalışmalar yaptılar. Özellikle Nasruddevle bu çalışmalarda önemli katkılara sahipti. Bununla birlikte Nasruddevle diğer Müslüman mezheplerinin de rahat bir şekilde eğitimlerinin verilmesi ve yayılmasına izin verdi.

Mervânî hükümdarları sadece kendi din mensuplarının değil aynı zamanda diğer din mensuplarının da dini yaşamlarını sürdürmelerine izin tanıdı. Dini özgürlüklerine dokunmadılar. Ayrıca komşu ülkelerde yaşayan ve kendi ülkelerinde özgür bir yaşam fırsatı bulamayanlar için de önemli bir sığınak oldu. Bizanslıların zulmünden ve baskısından kaçan Yakubîler, Mervânî şehri Amid'e gelip buraya yerleştiler ve burayı patriklik merkezi edindiler.

Mervânîler ülke içerisindeki barışı sağladıkları gibi dış ilişkilerde de barışçıl olmaya çalıştılar. Komşu ülkelerin topraklarına saldırmadılar. Tersine komşularına karşı yapılan saldırılarda onlarla birlikte hareket ettiler. Dış ilişkilerde din ayrımı veya mezheb ayrımı yapmadılar. Bu tutumları ülkelerindeki huzur ve refahın artmasını sağladı.

Mervânîler döneminde Kuzey Mezopotamya coğrafyası tarım ticaret ve bilim açısından önemli bir düzeye erişti. Bundan ötürü komşu ülkelere buraya insanlar akın ettiler. Mervânîler ülkelere gelen insanlara iyi davrandılar. Onların bu tarz yönetimleri Mervânî ülkesini cazip kılan en önemli etkidir.

Mervânîler devlet idaresinde liyakatı önemseyen bir anlayışla çağdaşları olan İslam devletlerinden farklılık göstermektedirler. Zira Mervânîler Gayri Müslimlerin

devlet kademelerinde görev almalarına olanak tanıldılar. Vezirlik, Kâtiplik, Ordu komutanları, Vakıf görevlilerini ve saray tabiplerini uygun nitelikleri taşıdıklarında Hristiyanlardan da tayin ettiler.

Mervânîler kendi dönemlerinde farklı etnik ve dinî grupları hoşgörü ve çoğulcu anlayışlarıyla sağladılar. Onların bu hoşgörüsü sonucunda farklı din mensupları birbirleri hakkında doğrudan bilgi alma imkânına sahip oldular. 1026 yılında Nusaybinde gerçekleşen diyalog toplantısı bu hoşgörünün bir ürünüdür. Müslüman ve Hristiyan temsilcilerin katıldığı bu toplantı dini hoşgörü açısından önemli bir adım olarak dikkat çekmektedir.

Dinî çekişmelerin yoğun olarak yaşandığı bir çağda Mervânîler büyük bir hoşgörü ortaya koydular. Günümüzde de farklı etnik ve dinî grubun birarada yaşadığı bu coğrafyadaki insanlar için örnek alınacak bir uygulama sergilemeleri açısından Mervânîler önemlidir. Dinler arası diyalog ve dini çoğulculuğun kuzey Mezopotamya'nın yabancı olduğu bir yaşam tarzı olmadığı Mervânîler aracılığıyla tekrar anlaşılmış oldu.

ABSTRACT

The Marwanids is one of the Muslim Dynasties who ruled in Upper Mesopotamia between 983-1085 A.D. In this period, the demography of the region represented a formidable heterogeneity consisting of numerous ethnic and religious groups including Assyrians, Armenians, Greeks, Arabs, Jews, Kurds and Daylamids of different confessional and sectarian teachings. The ruling Merwanid dynasty were Sunni Muslims of the Shafii school. Although they tried to disseminate the Shafii creed, particularly during the reign of Nasruddevle, they also facilitated the teaching and dissemination of other Muslim schools; such as Hanbalids, Malikids, Hanafids and Imamids.

The Marwanids facilitated the practice of not only their own religion, but also they allowed the practicing of other religions within their constituency with much tolerance and respect. Not only did they not interfere in religious freedom, but they also turned their country into a shelter for confessional groups which confronted religious persecution in the neighbouring states. A significant example is that of the Jacobites who settled and established a patriarchate in the Marwanid city of Amid after escaping from the Byzantine cruelty and oppression.

The Marwanids established peace in both domestic and foreign affairs. They pursued friendly relations with their neighbors which included cooperation and alliance-making in times of attack by a third party. Their foreign policy was non-discriminatory of religion and faith, which had repercussions on the development of welfare and peace at home.

During the Marwanid period, agriculture, trade and science flourished in Upper Mesopotamia. This revival attracted waves of in-migration from neighboring countries. The way the Marwanids treated these people through a fair and pluralist principle of government contributed to the turning of their country into a center of attraction.

The Marwanids were different from their contemporary Muslim states in that they adopted a principle of meritocracy in matters of government. This allowed the inclusion of non-muslims in the state and government apparatus. For instance, there

had been non-Muslim vizier, secretaries, army commanders, trust officers and physicians in the Marwanid palace.

The Marwanid tolerance and pluralism towards different ethnic and religious groups also facilitated inter-religious and confessional dialogues. The 1026 Nusaybin meeting attended by Muslim and Christian representatives is but one significant example to this climate of tolerance and dialogue.

The Marwanids exercised a commendable rule of tolerance in an age of inter-religious strife. Studying their mode of governance is significant also to our contemporary age in the sense of setting an example for this still ethnically and religiously heterogeneous geography. This thesis showed that interfaith dialogue and religious pluralism were historically familiar traditions in Upper Mesopotamia.

EK: VEZİR İBNU'L-MAĞRİBÎ ile NUSAYBİNLİ İLİYA ARASINDA GERÇEKLEŞEN *el-MECÂLİSU's-SEB'A*'NIN BİRİNCİ MECLİSİNİN TERCÜMESİ*

Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla

Nusaybin'li Mar İliya'ya (Allah onun ruhunu kutsasın ve kabrini aydınlatsın) ait *Kitabu'l-Mecâlis* (Meclisler Kitabı)

Bu eser Nusaybin ve bağlı yerlerin metropoliti olup İbnu's-Sinnî diye tanınan İliya'nın Ebu'l-'Ala Sâid b. Sehl el-Kâtib'e gönderdiği risaledir. Bu eserde vezir Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Ali el-Mağribî ile aralarında gerçekleşen Şariat ve benzeri konulardaki konuşmalarının içeriğini anlatmaktadır. Emaneti ve diyaneti konusunda ihlâs sahibi dünyasını ahreti için harcayan kıymetkar dostum ve kardeşim Ebu'l-'Ala Sâid b. Sehl'e! (Allah onu daima aziz kılsın yardımcısı olsun mutluluk ve başarılar nasib etsin)

Efendimiz İsa Mesih'in Nusaybin'deki hizmetkârı hatakâr kul İliya'dan selamlar. Seni hususi dua ve ikramla selamlıyorum. Allah'ın seni gözetmesini ve kötülüklerden korumasını arzu ediyorum. Sana daha önce mektup yazıp vezir Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Ali el-Mağribî ile aramızda geçen konuşmalardan söz etmiştim. Bu yazdıklarım eline ulaşınca içindekileri öğreneceksin. Senin bu olup bitenleri öğrenme konusunda aşırı istekli olduğunu bildiğim için aramızda geçen konuşmaları en ince detayına kadar kaydettim. Yazdıklarımı şimdiye kadar sana ulaştırmama birtakım mazeretler engel oldu. Bu nedenle sana ulaşması gecikti. Yoksa onları senden gizleyecek değilim. İşte şimdi bu eserde söz konusu konuşmaları ayrı meclisler halinde sana anlatıyorum. Böylelikle Allahın izniyle sen olup bitenleri öğreneceksin.

* Bu bölümün tercümesinde şu yayın esas alındı: Halil Samir, "Entretien d'Elie de Nisibe avec le vizir Ibn 'Ali al-Magribi, sur l'Unité et la Trinité", *Islamochristiana*, 5/1979, 31-117.

Birinci Meclis, Tevhîd ile Teslîs konularındaki soru ve cevapları içermektedir.

Birinci Fasl: Meclis'in mukaddimesidir.

Vezir İbnu'l-Mağribî (Allah ona rahmet eylesin) 417 yılı 26 Cemâziye'l-Ûla Cuma (16 Temmuz 1026) günü Nusaybin'e geldi. Ben ise onun huzuruna bir sonraki gün yani Cumartesi günü vardım. Daha önce onu hiç görmemiştim. Beni yanına çağırdı, ikramda bulunup yakınında oturttu. Ben de ona dua edip hoş geldiniz, dedikten sonra da huzurdan ayrılmak için yerimden doğrulunca beni tekrar oturtmak istedi ve devamla dedi ki: Doğrusu ben uzun zamandan beridir seninle bir araya gelip sık sık görüşmeyi planlıyordum. İsteğim şu ki yanıma gelişin ve ayrılışın benim iznim dorultusunda olsun. Bunun üzerine ben onun bu isteğini memnuniyetle kabul ettim. Ona dua ettim ve tekrar yerime oturdum. Sohbet uzadıkça uzadı. İlmi çalışmalarım, ilim ve ilim adamları hakkında soru sorup bilgi elde ettikten sonra bana dedi ki: Şunu bilmeni isterim ki eskiden Hıristiyanlar hakkındaki kanaatim ve inancım onların kesinlikle kâfir ve müşrik oldukları yönündeydi. Şimdi ise onların tutmuş oldukları yola dair müşahade ettiğim olağanüstü ve ilginç bir olaydan ötürü bu kanaatimde şüpheye düştüm. Ama öte yandan inandıkları çok feci bir takım inançlar da var ki onların muvahhid oldukları konusunda kuşku duymama neden olmaktadır. Bunun üzerine ben dedim ki: Peki vezir efendimizi (Allah kendilerine uzun ömürler versin) Hıristiyanlar'ın kâfir oldukları yönündeki kanaatinde onu şüpheye düşüren bu olağanüstü olay ile muvahhid oldukları konusunda kuşku duymasına yol açan feci inançların neler olduğunu öğrenebilir miyim?

Hıristiyanlar'ın Kâfir oldukları konusunda veziri şüpheye düşüren olağanüstü olay

Vezir dedi ki: Onların kâfir oldukları konusunda beni şüpheye düşüren olay şundan ibarettir: Diyarbekir'e ilk geldiğimde önemli birtakım işler için Bitlis'e gitmiştim. Bitlis'e ulaştığımda çok ağır bir hastalığa tutuldum. Hastalığın şiddetinden bitkin düştüm, iştahım kesildi ve hayatımdan endişe duyar oldum. Bunun üzerine Bitlis'ten ayrılarak Meyyâfârikîn'e geri dönmek üzere yola koyuldum. Öyle ki; Allah kaçınılmaz takdiri olan ölümü Meyyâfârikîn'de ya da ona yakın bir yerde bana eriştirir, dedim. Canım ne yiyecek ve ne de içecek bir şeyler istiyordu. Seyahatten

dolayı epeyce zorluk çektim. Hergün biraz biraz yol alıyordum. Bu arada bedenim gittikçe zayıf düşüyor ve kuvvetim azalıyordu. Hastalık ise şiddetini artırdıkça artırıyor ve çekilmez bir hal alıyordu. Yol üzerinde bulunan Mar Mari adında bir manastıra ulaştım. Olduğumdan daha hasta ve bitkin düşmüştüm. Manastırda konaklayıp içecek bir şeyler istedim. Beni kendime getirir ümidiyle ikram ettikleri içeceği içtim. İçeceğin mideme ulaşmasıyla içeceği elimden atmam bir oldu. Bedenim daha bir bitkin düştü ve hayatımdan endişe duymaya başladım. Yanımda bulunanlar da telaşlandılar. Manastırdan sorumlu rahip yanıma geldi ve benim için dua etti. Sonra da birkaç tane nar getirtti. Yanındaki hizmetkârlardan bu narları parçalayıp birazından bana yedirmelerini istedi. Hizmetkârlar, bu rahibe benim konuşamayacak ve konuşulanları dinleyemeyecek halde olduğumu; canımın yiyecek bir şeyler istemediğini ve midemde de hiçbir içeceğin durmadığını bildirdiler. Fakat rahip ısrarla onlara, az da olsa bu narlardan yedirmenizi istiyorum. Zira bu manastırın bereketiyle bu narların faydasını görecektir, dedi. Sağlığıma kavuşmak beklentisiyle hizmetkârlara rahibin sözünü dinlemelerini işaret ettim. Nardan bir parça yedim. Nar midemde durdu ve yerleşti. Bunun üzerine ben midem güç kazanana ve iştahım tekrar geri gelene kadar bu nardan yemeye devam ettim. Rahip manastırın hizmetkârları için mercimek pişirmişti. Onların yemeğini getirtti. Onları yemek yerken görünce ben de yemek istedim. Yemeği iştahla yedikten sonra hemen ayağa kalktım. Manastırın içinde neşeli bir şekilde yürümeye başladım ve eski sağlığıma tekrar kavuştum. Ben ve yanımdakiler hayretler içinde olup biteni izlediler. Şimdi ise her ne zaman o olayı hatırlasam onun bir mucize olduğunu düşünürüm. Gördüğüm kimselere de her zaman da bu olaydan söz ederim. Hristiyanlar hakkında onların ne kâfir ne de müşrik oldukları konusunda beni şüpheyne düşüren olağanüstü olay işte budur.

İkinci Fasil: Hristiyanlar'ın muvahhid oldukları konusunda veziri şüpheyne düşüren husus

Hristiyanlar'ın müşrik olduğu kanaatini doğuran feci inançlar ise onların Allahın tek cevher ve üç Uknûm'dan ibaret olduğu inançlarıdır. Bu durumda da üç tane ilaha kulluk etmiş olmaktadır ve üç ayrı rabbın olduğunu benimsemiş

olmaktadırlar. Onların inançlarına göre Meryem'den olma beşer İsa ezeldir, mahlûk değildir.

Ben dedim ki: Hristiyanlar ne üç ilaha kulluk etmektedirler ne de Meryem'den olma beşer İsa'nın ezeli olduğuna ve mahlûk olmadığına inanmaktadırlar.

Vezir dedi ki: Peki Hristiyanlar Allah tek cevher ve Baba, Oğul Kutsal Ruh gibi üç Uknûm'dan oluştuğunu söylemiyorlar mı?

Ben, evet öyle söylüyorlar, dedim.

Vezir, peki Hristiyanlar 318 tane piskoposun kararlaştırdıkları ve derledikleri öğretilerin bütününe kabul etmiyorlar mı? diye sordu.

Ben, evet kabul ediyorlar ve bizlerde bu kararları önemsiyoruz, dedim.

Dedi ki: Bu durumda sizin Allah, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan üç ekanimdir, sözünüz küfürdür ve Allah'a ortak koşmak demektir. Yine 318 piskoposun kararlaştırdıkları öğretiler sizce Meryem'den olma İsa'nın mahlûk olmayan ezeli bir rab olduğu inancını ifade etmektedir.

Hatime: Vezirin amacı ne?

Ben dedim ki: Şayet vezir efendimizin (Allah ona uzun ömürler versin) bu soruları sorarken güttüğü amaç bizim dinimiz hakkında bilgi sahibi olmak ve bize yakıştırılan çirkinliklerden bizleri aklamak ise ben bu konuda bildiklerimi söyleyeyim. Yok, eğer vezir efendimizin amacı münazara ve tartışma ise bunun için beni mazur görmesini, dinimiz ve din anlayışımızla ilgili konularda sorular sormaktan vazgeçerek beni lütuflandırmasını istiyorum.

Vezir dedi ki: Yüce Allah'a yemin ederim ki sana yönelttiğim sorulardan tek amacım var. O da inancınız hakkında bilgi sahibi olmak ve işitilince yadırganan ama belki de içeriği itibariyle güzel olan yakıştırmalardan ötürü sizleri aklamaktır. Müşrik olmadığınıza ilişkin anlattığın şeylerden dolayı sahip olduğum mutluluk, çok büyük bir şeye sahip olduğumda duyduğum mutlulukla eşdeğerdir. Her ne kadar Abdullah oğlu Muhammed (a.s.)'in peygamberliğini kabul etmeseler de ben her bir Hristiyan'ın muvahhid, saygıdeğer ve doğru olduğuna inanıyorum. Bu arada bir şey hakkında bilgi sahibi olabilmenin en önemli koşulu da soru sorma ve itirazlar

yöneltmedir. Benim böyle davranmamı yalnız buna yor, yoksa başka bir şeye değil. Bunun üzerine ben ona teşekkür ettim.

Üçüncü Fası: Allah'ın Cevher olduğunu hangi anlamda söylersek doğru olur?

Ben dedim ki: Şeriat ehli ve akılcı bilginlerin üzerinde birleştikleri ortak nokta dünyayı var eden ve onu çekip çeviren bir nedenin var olduğudur. Bu nedenin varlığı ya kendindendir ya da başkasındandır. Çünkü var olan herşey varlığını ya kendisine veyahut da başkasına borçludur. Arazlar'da olduğu şekliyle herşeyin yaratıcısının, kendisinden başka bir şeyden ötürü var olması olanaksızdır. Şayet başka bir şeyde var olduğu olasılığı ortadan kalkarsa bu durumda varlığının kendinden olduğu ortaya çıkar. İşte biz varlığı kendinden olana Cevher adını veriyoruz. Dolayısıyla bu gerekçeden hareketle Yüce Allah'a Cevher diyoruz.

Vezir dedi ki: Allah Cevher'dir, demeniz Allah'ın Araz sahibi olabileceği ve Araz kabul edebileceği sonucuna götürür.

Ben dedim ki: Müslümanlar'ın Allah varlığı kendinden olandır, sözü de Allah'ın Araz sahibi olabileceği ve Araz kabul edebileceği sonucuna götürür. Çünkü görünür âlemde algıladığımız ve kendi başına var olan ne varsa hepsi Araz sahibidir ve Araz kabul etmektedir.

Öte yandan her ne kadar Müslümanlar, Allah Cevher'dir, bundan ötürü de Araz sahibi olabilir ve Araz kabul edebilir, dediğimiz için bizi çelişkiye düşmekle nitelendiriyorlarsa da gerçekte görünür âlemde Cevher olan ne varsa Araz sahibidir ve Araz kabul etmektedir. Ayrıca bu durumda bizler de onları Allah vardır ama Araz değildir, demelerinden ötürü çelişkiye düşmüş kabul ederiz. Çünkü görünür âlemde var olan ve Araz olmayan ne varsa Araz sahibidir ve Araz kabul eder. Eğer bu onları bağlamıyorsa bu durumda Allah, Cevher olduğundan Araz sahibidir ve Araz kabul edebilir, demek de bizi bağlamaz.

Vezir dedi ki: Şayet Allah'ın Cevher olduğuna ilişkin ileri sürdüğünüz kanıt, varlığının kendisinden olması ise bu durumda görünür âlemde varlığı kendinden olan ne varsa Cevher olmaktadır. Ayrıca Allah, varlığı kendisinden olan olmasından ötürü

cisimdir, demek Hristiyanlar'ı bağlar. Çünkü görünür âlemde varlığı kendisinden olan ne varsa cisimdir.

Ben dedim ki: Eğer Müslümanlar'ın (Allah onları korusun) Allah'ın kendi varlığı ile yerleşeceği bir yere gereksinim duymamasının kanıtı varlığının kendisinden olması ise ki zaten görünür âlemde varlığı kendisinden olan ne varsa varlığı ile yerleşeceği bir yere gereksinim duymamaktadır. Bu, Allah'ın varlığı kendisinden olması nedeniyle cisimdir, demeleri sonucuna götürür. Zira görünür âlemde varlığı kendinden olan ne varsa cisimdir.

Ve ayrıca Allah Cevher'dir, dememiz Allah cisimdir, dememizi gerektiriyorsa -nitekim görünür âlemde var olan ne kadar Cevher varsa cisimdir- Müslümanlar'ın da Allah diri, eylemsel, güç yetiren ve bilgilidir, demeleri Allah cisimdir demelerini gerektirir. Çünkü görünür âlemde diri, eylemsel, güç yetiren ve bilgili ne varsa cisimdir. Eğer bu onları açıklama yapmaya zorlunlu tutmuyorsa bizim de Allah Cevher olduğu için cisimdir, dememiz de bizi açıklama yapmaya zorunlu tutmaz. Bu söz, Hristiyanlar'ı bağlar, Müslümanlar'ı bağlamaz.

Vezir dedi ki: Allah Cevher'dir, sözü iki nedenden ötürü Müslümanlar'ı açıklama yapmaya zorlamaz. Birincisi Cevher'in Müslümanlar nezdinde gerçekliği vardır ve anlamı da sahip olan ve Araz kabul edendir. Yüce Allah ise bundan uzaktır ve Araz kabul etmez. Diğer neden ise Müslümanlar'ın kutsal kitabı ve din dillerinde bu iki anlama verilen ad Cevher değildir. Bundan ötürü Allah Cevher'dir, sözü Müslümanlar'ı bağlamaz.

Ben dedim ki: Durum Hristiyanlar için de aynıdır. Zira onların Allah Cevher'dir, sözü iki açıdan onları bağlar. Birincisi cevherin gerçekliği ve anlamı, varlığı kendisinden olandır. Yüce Allah da varlığı kendisinden olandır. Diğer ise Hristiyanlar'ın kutsal kitabı ve din dillerinde bu iki anlama Cevher adı verilir. İşte bundan dolayı bunların Allah Cevher'dir, sözü Allah varlığı kendisinden olandır anlamında kullanıldığı için Hristiyanlar'ı bağlamaz.

Hristiyanlar'ın makamını yüceltme:

Onlar varlığı kendisinden olana Cevher derler. Çünkü Arapça'da varlığı kendisinden olanı ifade etmek için Cevher sözcüğünden başka bir sözcük yoktur.

Bundan ötürü de ister kadîm olsun ister sonradan yaratılmış olsun; ister basit ister mürekkep; devingen yahut durağan; Araz kabul eden veya etmeyen bütün varlığı kendisinden olan şeyleri Cevher diye isimlendirirler.

Üçüncü faslın sonu: Vezire sunulan başka çözümlemeler

Şayet Müslümanlar (Allah onları korusun) bizim varlığı kendisinden olan anlamında Cevher ismini Yüce Allah için kullanmamızı yadırgıyorlarsa o halde bize kendi dillerinde varlığı kendisinden olanı karşılayacak, Cevher sözcüğünden daha iyi bir isim gösterebilirler de biz de onu Cevher yerine kullanalım. Dillerinde bu anlama gelecek bir sözcük yoksa bu durumda bizim Cevher'i varlığı kendisinden olan anlamında kullanmamızı da hoşgörsünler. Ya da bize kendi dillerinde varlığı kendisinden olanı ifade edecek bir sözcüğün bulunmadığını itiraf etsinler biz de bunu bilelim ve varlığı kendinden olan herşeyi varlığı kendinden olan diye isimlendirmemize itimad edelim yeter. Bu üç seçenekten hangisini seçiyorlar ise bizler de onların seçimine uyalım.

Vezir dedi ki: Biz sizin Allah Cevher'dir, sözünü varlığı kendisinden olan anlamında kullanmanızı uygun buluyoruz.

Dördüncü Fasl: Allah Hayat sıfatıyla diri, Nutuk sıfatıyla da konuşandır.

Vezir dedi ki: Sizin Allah üç uknumdan oluşur. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, sözünüzün anlamı nedir?

Dedim ki: Biz Allah Cevher'dir, derken bunun varlığı kendisindendir anlamında olduğu konusunda hem fikiriz. Allah diridir. Varlığı kendisinden olan diri olabildiği gibi diri olmayabilir de. Çünkü varlığı kendisinden olan ya diridir ya değildir. Yaşamın yaratıcısı ve herşeyi var edenin ise cansız/diri olmaması olanaksızdır. Diri olmama/cansız olma olanağı ortadan kalkınca diri olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece biz varlığı kendisinden olan diridir, diyoruz.

Allah konuşur. Varlığı kendisinden olan ve diri olan Allah ya konuşur ya da konuşmaz. Çünkü diri olan ne varsa ya konuşur ya da konuşmaz. İşte konuşan

varlıkları yaratan ve konuşmanın kendisini yaratanın konuşmaması ise olanaksızdır. Konuşmama olasılığı yoksa bu durumda konuştuğu açığa çıkar. İşte biz bunlardan ötürü Yüce Allah'ın diri, varlığı kendinden ve konuşan olduğunu söylüyoruz.

Yüce Allah Hayat sıfatıyla diridir ve Nutuk sıfatıyla da konuşur. Hayat'sız bir diri olmadığı gibi Nutuk'suz bir konuşan da yoktur. Biz deriz ki: Yüce Allah varlığı kendindendir, Hayat sıfatıyla diri ve Nutuk sıfatıyla da konuşur.

Nutuk sözcüğünün açıklanması

Bizim Nutuk sözcüğüyle anlatmak istediğimiz Müslümanlar'ın (Allah onları Korusun) Nutuk sözcüğüyle anlatmak istedikleriyle aynı değildir. Çünkü Nutuk'un onlar tarafından yapılan tanımı, bütün canlıların dillerinin işitilecek şekilde bir ses çıkarma hareketlerine denir. Bu durumu ister akıllı olsun ister akıllı olmayan tüm canlılara genellerler. Nutuk sözcüğü ise bizce akılsız canlılardan ziyade akıllı canlılara özgü bir sıfattır.

Nutuk Hristiyanlar'da iki kısımdır. Ses Nutuku ve anlama Nutuku. Ses Nutuku nesnelerin havayla çarpışması sonucu oluşur. Bu ise sadece ölümlü nesnelerde söz konusudur. Anlama Nutuku ise ruhta bulunan konuşma yetisidir. Bu yeti olduğunda bilgi, hikmet, marifet ve varlıkları anlama ve kavrama da gelişir. Olmadığında da bütün bu kavramlar yok olur.

Nutuk'un bu türlü ölümsüz varlıkların tümüne özgüdür. Yüce Allah, Melekler ve Nefs-i Nâtika gibi. İnsan ölümlü bir beden ve ölümsüz bir ruhtan oluştuğu için hem ses hem de anlama Nutuk'una sahiptir. Yüce Allah bedensiz ve ölümsüz olduğundan onun Nutuk'u yani konuşması anlama ve hikmet Nutuk'u olur yoksa ses Nutuk'u değil.

İşte biz böylece Yüce Allah konuşuyor, deriz. Tıpkı onu varlığı kendinden olan anlamına gelecek şekilde Cevher diye isimlendirmemizde olduğu gibi. Yoksa yaratılmış olan diğer Cevherler'de olduğu gibi araz sahibi olduğu veya araz alabildiği için değil. Biz onu diğer canlılar gibi olduğu için değil ruh sahibi olduğu için diri diye isimlendiriyoruz.

Biz onu konuşan diye isimlendiririz. Onu bir sözünün olması anlamında böyle isimlendiririz. Yoksa konuşma yeteneği verilmiş diğer konuşabilen varlıklar gibi olduğundan değil.

Vezir dedi ki: Allah diridir ve konuşur, sözünü hikmet sahibidir, anlamında kullanabilirsiniz ama Allah Hayat'la diridir ve Nutuk ile konuşur, demeniz ise sizi şirke götüren bir sözdür. Çünkü böyle demekle siz Allah'la birlikte iki tane daha kadîm varlık var ediyorsunuz ki bunlar da Hayat ve Nutuk sıfatlarıdır.

Ben derim ki: Bu durumda Allah kendinden ayrı bir Hayat sıfatı olmaksızın diri, Nutuk sıfatı olmaksızın da konuşur, demek Allah diri değil ve konuşmaz demeye götürür. Çünkü Hayat sıfatını taşımayan diri olamadığı gibi Nutuk sıfatını taşımayan da konuşamaz. Tıpkı Nahiv bilmeden Nahivci olunamadığı, Geometri bilmeden de Mühendis olunamayacağı gibi. Çünkü türemiş isimler, verildiği varlıklarda bulunan anlamlardan esinlenerek verilmiştir. Bundan ötürü de her dirinin Hayat'ı ve ve her konuşanın da Nutuk'unun olması gerekir.

Ayrıca vezir efendimiz (Allah kendisine uzun ömürler versin.) Müslümanlar'ın Sünnî olanlarının Allah'ın Hayat sıfatıyla diri, İlim sıfatıyla bilgi sahibi, Kudret sıfatıyla güç yetiren, İrade sıfatıyla irade sahibi, Kelam sıfatıyla konuşan, Semi sıfatıyla işiten, Basar sıfatıyla gören olduğu inancına sahip olduklarını biliyor. Şayet Hristiyanlar Allah'ın Hayat, Nutuk gibi onun Cevher'ine ilişkin iki ayrı zâtı vardır, demelerinden ötürü müşrik oluyorsa bu durumda Sünnî Müslümanlar Allah'ın Hayat, İlim, Kudret, Kelam, İrade, Semi ve Basar sıfatlarının var olduğuna inanmalarından ötürü müşrik tanımlamasına Hristiyanlardan daha fazla uygundurlar. Sünnîler Allah için böyle sıfatların varlığını kabul etmelerine rağmen muvahhid oluyorsa Hristiyanlar da Allah'ın Hayat ve Nutuk sıfatlarının var olduğunu kabul ederek doğal olarak muvahhid olmaktadır.

Allah'ın Hayat sıfatıyla diri Nutuk sıfatıyla da konuştuğunu destekleyen bir diğer husus da bizim varlığı kendinden olan sözümüzle kastedtiğimiz anlam ile Allah diridir ve konuşur sözümüzle kastettiğimiz anlamın aynı şeyi ifade etmesidir. Bizim Allah konuşur, sözümüzle ifade ettiğimiz anlam başka, varlığı kendisinden ve diri olandır, sözlerimizle ifade ettiğimiz anlam ise daha başkadır. Zira diridir demekle ifade ettiğimiz anlam konuşur demekle ifade ettiğimiz anlamdan ayrı bir şey ifade

eder. Varlığı kendinden, konuşan ve diri olandır, dememiz üç ayrı anlam ifade eder. Bunlar aslında Zât, Nutuk ve Hayat'tır.

Beşinci Fasıl: Yüce Allah'ın Zâtı, Kelime'si ve Ruh'u üç sıfat tek Cevher'dir.

Biz Nutuk'u Kelime diye isimlendiririz. Çünkü ne kadar Nutuk varsa Kelime'dir. Ne kadar Kelime de varsa Nutuk'dur. Ayrıca Hayat'ı da Ruh diye isimlendiririz. Çünkü Hayat Ruh, Ruh da Hayat'tır. Allah'ın Kelime'si ve Ruh iki Cevher'dir. Yüce Allah'ın Zât'ı araz ve birleşme kabul etmeyince Nutuk'u ve Hayat'ı yani Kelime'si ve Ruh'unun iki araz veya birleşik iki güç olmaları olasılığı da ortadan kalkıyor. Tıpkı karın beyazlığında ve ateşin sıcaklığında olduğu gibi. Onun Hayat'ı ve Nutuk'unun araz veya birleşik iki güç olma olasılığı ortadan kalkınca Allah'ın Zât'ının, Cevher ve kadîm oluşlarından ötürü ona eşdeğer iki Cevher oldukları açığa çıkmış olmaktadır.

Allah'ın Zât, Kelime ve Ruh'u üç Uknûmdur.

Bu durum açığa çıkınca yaratılmışlardaki Nutuk ve Hayat sıfatlarında söz konusu olduğu gibi Allah'ın Hayat ve Nutuk sıfatlarına arazların ilişmesi olasılığı da ortadan kalkmış oldu. Bundan dolayı Zât yalnız başına var oldu. Nitekim Zât, Araz olmadığı gibi Araz da kabul etmez. Kelime olan Nutuk, Araz değildir ve Araz kabul etmez. Ruh olan Hayat, Araz olmadığı gibi Araz kabul etmez. Araz olmayan her varlık Aristo'nun Kategoriler kitabında da açıkladığı üzere zorunlu olarak ya genel bir Cevher veya özel bir Uknûm'dur. Aristo bu eserinde Cevher ve Araz'dan söz eder. Zât, Kelime ve Ruh'un üç Araz veya üç Cevher olmaları olasılığı ortadan kalkınca bunların üç özel Uknûm oldukları açıklık kazanmış oldu.

Bu Uknûmlar'ın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh diye isimlendirilmesi

Zât, Kelime'nin ortaya çıkışı ve Ruh'un gönderilmesinin nedeni olunca Kelime Zât'tan doğmuş olur. Tıpkı Nutuk'un nefisten çıkışı, ışığın güneşten

çıkmasında olduğu gibi. Ruh da Zât'tan ortaya çıkmıştır. Hayat'ın nefisten çıktığı, ısının güneşten çıktığı gibi. Zât Baba, Kelime Oğul ve Hayat Ruh diye isimlendirilmiştir. Bu üçü de bir ilahtır. Ayrıca Zât'ın kendisi, Nutuk'u ve Hayat'ı tek nefistir. Güneşin kendisi, ışığı ve ısısı güneşin kendisi olduğu gibi Allah'ın ilahi Zât'ı, Kelime ve Ruh'u tek bir ilahtır. İşte biz bu gerekçeyle Allah, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan tek Cevher ve üç Uknûm'dur, deriz.

Altıncı Fasıl: Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u bilinen iki Uknûm'dur.

Vezir dedi ki: Sizin Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u vardır ve bunlar birer Uknûm'dur, demeniz akıl almaz bir sözdür.

Hristiyanların sözü akla uygun ve zorunlu bir sözdür.

Ben dedim ki: Bizim Allah konuşur ve diridir, sözümüz akla uygun bir sözdür. Bizim, O Nutuk ile konuşur ve Hayat ile diridir, Nutuk'u Kelime'sidir, Hayat'ı da Ruh'udur, yaratılmışların Kelime'si ve Hayat'ının aksine Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u ne Araz'dır ne de güçtür, şeklindeki sözlerimiz akla uygundur. Ayrıca bizim, Allah'ın Kelime'si ve Ruh'unun Araz veya güç olma olasılığı ortadan kalkınca bu ikisinin birer Uknûm oldukları açığa çıktı, sözümüz de akla uygun ve zorunludur. Bu durumda Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u vardır ve bunlar birer Uknûm'dur, şeklindeki sözümüz de zorunlu ve akla uygundur. Yine bizim, Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u vardır. Bunlar birer Uknûm'dur, sözümüz de zorunlu ve akla uygundur.

Müslümanlar'ın Allah'ın Elleri sözü akıl almaz bir sözdür. Bizim Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u vardır ve bunlar birer Uknûm'dur, sözümüzün akıl almaz bir söz olduğunu varsayalım ama Müslümanlar'ın (Allah onları korusun.) bu sözlerimizden ötürü bizi yadırgamaları gerekmez. Onlar da biliyorlar ki kendilerinin de akıl almaz birçok sözleri vardır. Bu sözlerinden biri de şudur: Allah'ın iki eli vardır, onlarla Adem'i yarattı. Her iki eli de açıktır, zincirlenmemiştir. İşte bu sözler akıl almaz sözlerdir. Nitekim kendileri de Allah'ın uzuv şeklinde ellerinin olmadığını itiraf

ederler. Bu ellerin mahiyeti kendilerine sorulduğunda ise akla uygun bir cevap veremezler.

Vezir dedi ki: Allah'ın iki eli onun nimeti ve kudreti demektir.

Ben de dedim ki: Eğer Allah'ın iki eli nimeti ve kudreti demek ise o halde Allah Adem'i iki eliyle yarattı, sözünde Âdem'i özellikle vurgulamanın bir anlamı yoktur. Çünkü tüm varlıklar Allah'ın nimeti ve kudreti sayesinde yaratılmıştır. Ayrıca Allah'ın iki elidir, denilen bu iki sıfat Âdem'le çelişmektedir. Bu durumda Müslümanların Allah'ın iki eli vardır, şeklindeki sözleri anlamsız ve akla aykırı olmaktadır. Eğer Müslümanlar Allah'ın iki eli olduğunu kabul ediyorlarsa bu durumda Hristiyanlar'ın Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u vardır ve bunların bilinebilen, anlaşılabilen iki Uknûm olduğunu söylemelerinden ötürü onları yadırgayamazlar.

Yedinci Fasil: Hristiyanlar'ın Teslîs inancı cahil kimselerde üç tane ilahın var olduğu kuruntusunu, Müslümanların Teşbîh'i de cahillere Allah'ın nesne olduğu kuruntusunu doğurur.

Vezir dedi ki: Hristiyanlar'ın Yüce Allah hakkındaki inançlarına ilişkin senin anlattığına bakılırsa Allah birdir, sonucu çıkar. Peki öyleyse onları Allah'ın üç Uknûm'dur. Biri Baba, diğeri Oğul ve öteki de Kutsal Ruh'tur, demeye iten neden nedir? Bu sözleri dinleyenlerin akıllarına Allah'ın üç ayrı şahıstan oluştuğu, üç ilah veya üç cüz olduğu ve Allah'ın oğlunun var olduğu kuruntusunu getirmektedir. Hristiyanlar'ın inançlarını tam bilmeyen biri onların böyle demekle Allah'ın cinsel birliktelik yoluyla bir oğul sahibi olduğu inancına sahip olduklarını düşünecektir. Bu durumda da kendilerini ilgilerinin olmadığı bir suçlama ile yüz yüze bırakacaklardır.

İliya'nın Müslümanlar'daki Teşbîh inancı hakkındaki sorusu

Ben dedim ki: Şayet Müslümanlar'ın (Allah onları korusun.) Yüce Allah (Adı ne yücedir.) hakkında o nesne değildir, bedeni ve organları yoktur, herhangi bir yerle sınırlandırılmamıştır, şeklinde inanıyorlarsa o halde onları Allah'ın gören iki tane gözü, uzattığı eli, her yöne dönen yüzünün var olduğunu ve karanlık bulutlarda geldiğini söylemeye iten neden nedir?

Bu tarz ifadeler dinleyende Allah'ın uzuvları ve bedeni olduğu, bir yerden başka bir yere geçtiği şeklinde bir kuruntunun oluşmasına yol açar. Müslümanlar'ın inançlarını bilmeyenler Yüce Allah'a cisim isnad ettiklerini sanır. Hatta Müslümanlar'ın bir kısmı böyle bir inanca sahip olup bunu bir mezhep haline getirmiştir. Her kim onların gerçekte ne düşündüklerini bilmezse onları ilgilerinin olmadığı şeylerle suçlayacaktır.

Vezirin cevabı: Müslümanlar'ın Allah'ın iki gözü, iki eli, yüzü ve ayağının olduğu, karanlık bulutlarda geldiği yönündeki sözlerinin nedeni bu ifadelerin Kur'an'da geçiyor olmasıdır. Buradaki murad sözün zahiri değildir. Bilakis Müslümanlar bu ayetleri sözün zahirine hamledip Allah'ın iki gözü, iki eli, yüzü, ayağı gibi organlarının olduğu, Zât'ının bir yerden başka bir yere geçtiği ve buna benzer Tecsîm ve Teşbîh'e götürecek ifadelerde bulunan herkesi lanetler ve küfür ile itham ederler.

Ben dedim ki: İşte aynen bu şekilde Hristiyanlar'ın, Allah üç Uknûm'dur. Bunlar Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tur, sözünün nedeni de bu ifadelerin İncil'de geçiyor olmasıdır. Buradaki üç Uknûm'dan murad Allah, Kelime'si ve Ruh'udur. Her kim üç Uknûm, üç ilah, üç beden, üç parça, üç Araz, üç birleşik güç veya bunun dışında Şirk, Teşbîh, Tecezzi' (Bölünme), Teb'iz (Parçalanma) benzeri bir düşünce veya inanca sahip olursa ve Baba-Oğul'un, evlilik sonucunda oluşmuş bir Baba-Oğul ilişkisi, bir eşle cinsel birliktelik sonucu bir bedenden doğan veya birtakım meleklerden yahut da bir takım yaratıklardan doğduğuna inanırsa Hristiyanlar onu lanetler, kâfir olduğuna hükmeder ve onu kendi içlerinden dışlarlar.

Teslîs hakkındaki son beş faslın hatimesi

Vezir dedi ki: Allah'a yemin ederim ki Hristiyanlar hakkında anlattıkların beni çok mutlu etti. Her ne kadar anlatıklarında sıfatların varlığı düşüncesini savunan Müslümanlar'a karşı bir eleştiriyi barındıran bir takım ifadeler olsa da Hristiyanlar'a ilişkin anlattıkların benim onlar hakkında düşündüklerimi desteklemektedir.

Sekizinci Fasil: Meryem'den olma beşer İsa ezeli yaratıcı rab değildir.

Diğer bir şüphe daha kaldı. O da Hristiyanlar'ın Meryem'den olma beşer İsa'nın yaratılmamış ama ezeli yaratıcı rab ve zamanlar ötesi olan Allah'tan doğmuştur demeleridir.

Ben dedim ki: Biz (Allah vezir efendimizin yardımcısı olsun.) Meryem'den olma beşer İsa'nın yaratılmamış ve ezeli yaratıcı olduğuna inanmadığımız gibi onun zamanlar ötesi bir anda Allah'tan doğduğuna da inanmıyoruz. Tersine onun yaratılmış ve sonradan olduğunu, diğer insanlardan, sahip olduğu Cevher boyutuyla farklı olmadığını, onlardan ayrı olarak sadece yanılmadığı ve hata nedir bilmediği inancına sahibiz.

Vezir dedi ki: Ama siz 318 din adamının bir araya gelip kararlaştırdığı ve yazıya döktükleri öğretileri kabul etmiyor musunuz?

Ben dedim ki tabî ki İncil'i kabul ettiğimiz gibi onu da kabul ediyoruz ve İncil'e verdiğimiz değeri ona da veriyoruz.

Vezir dedi ki: Peki bu kararlar her şeyi kuşatan, görünen ve görünmeyen ne varsa hepsinin yaratıcısı bir tek Allah'a, Babaya, Rab İsa Mesih'in Allah'ın yegâne oğlu olduğu, bütün mahlûkattan önce yaratılmış olduğu, gerçek bir ilahtan olma yine gerçek bir ilah olduğu, Baba'sının Cevher'inin oğlu olduğu, şeklindeki inanç öğretilerini içermiyor mu?

Ben dedim ki: Kuşku yok ki bu alınan kararların birebir lafızlarını kabul etmiyoruz ve savunmuyoruz da.

Vezir dedi ki: Meryem'den olma beşer İsa'nın sizce gerçek ve ezeli ilah olduğu, zamanlar ötesi bir çağda Baba'sından doğduğu, yaratılmamış olduğu sözü içerdiği anlam gereğince sizi bağlamaktadır ve zora sokmaktadır.

Ben dedim ki: (Allah vezir efendimizin yardımcısı olsun.) Bunun neresi bizi bağlar?

Rab başka, İsa başkadır. Yani bizim Rab sözüyle ifade ettiğimiz anlam İsa sözüyle ifade ettiğimiz anlamdan ayrıdır. Nitekim bizim İsa sözüyle söylemek istediğimiz Meryem'den olma insan İsa'dır. Her ne kadar Rab adı kimi yerlerde İsa ve İsa adı da Rab yerine kullanılsa da bu İttihâd (Bütünleşme) olgusundan ileri gelmektedir. Bizim Mesih sözcüğüyle söylemek istediğimiz her iki anlamdır. Buradaki Rab, İsa değildir. İsa da Rab değildir. Çünkü Ezelî Kelime olan Rab, Ezelî Yaratıcı'dır. İsa ise tarihsel ve sonradan olmadır. Bizim zamanlar ötesi bir çağda

Baba'sından doğan yegâne, yaratılmamış, gerçek ilahtan olan ve gerçek bir ilah olan Baba'sının Cevher'inin Oğlu olduğuna ilişkin sözümüz Kelime olan Rab için söylenmiştir. Yoksa Meryem'den olan İsa için değil. Hal böyle olunca Meryem'den olma insan İsa'nın ezelî, kadîm, yaratıcı, zamanlar ötesi bir çağda doğmuş ve yaratılmamış olması durumu ortadan kalkar. İnsan İsa, Rabb'i görmedi ve asla da görmeyecektir. Bunun en açık göstergesi ise Meryem'den olma beşer İsa'nın Kelime olan Rabı görmediği ve asla göremeyeceğine dair sahip olduğumuz inançtır. Harun Reşid (Allah rahmet eylesin.) döneminde Hıristiyanlar içerisinde Meryem'den olma beşer İsa'nın Ezelî Rabb'i gördüğüne inanıyorlardı. Dönemin başpiskoposu Timasaus 16 metropolit ve 30 civarında da piskoposu bir araya topladı. Rahipler, din adamları ve Hıristiyan ileri gelenlerinden büyük bir topluluk toplandı ve hepsini kutsadı.

Meryem'den olma beşer İsa'nın Ezelî Kelime olan Rabb'i bu dünyada gördüğüne veya ahirette göreceğine inananları lanetledirler. Bu görme ister gözle ister akılla olsun fark etmez. Bunu söyleyenleri, Şeriat'a uymak ve yaratılmışların Allah'ın sıfatlarından bazılarıyla Rabb'i gördüğünü iddia ederek şirke düşmelerine karşı sakındırmak düşüncesiyle lanetlediler.

Meryem'den olma İsa'nın en şerefli mahlûk ve yüce şeref sahibi olduğuna inanırlar. Bununla birlikte kendisiyle İttihad ettiği Ezelî Kelime'yi gördüğünü veya göreceğini ise (Şanı yücelsin.) ilahi cevheri tenzih amacıyla kabul etmezler. Başkasının zatını gördüğü veya görmesi eylemini bir sıfat olarak görmenin ona şirk koşmak olduğunu düşünürlerken nasıl olur da Hıristiyanlar'a Allah'ın ilahî zatına ona eşdeğer olduğu söylenen bir diğer zatı ortak koşma gibi bir suçlama yöneltir.

Hıristiyanlar'ın Tevhîd ehli olduklarını doğrulayan bir kanıtları olmasa bile bu yalnız başına yeterli bir delildir.

Dokuzuncu Fasıl: Birinci Meclisin Sonu

Vezir dedi ki: Vallahi anlattıklarına çok sevindim. Bu esnada Akşam Namazı'nın vakti girmişti. Namaz vakti girmiş, Allah'ı anmaya gidelim, dedi. Benden ayrılmamanı istiyorum. Öyle ki işlerim biter bitmez seni tekrar çağıracağım. Ben ona dua ettim ve huzurdan çıktım. İşte bunlar ilk mecliste olup bitenlerdir.